

Ліщинська О.А.

**ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА
БЕЗПЕКА:**

*концепція соціокультурного
імунітету*

**Івано-Франківськ
2013**

Ліщинська О.А.

Інформаційно-психологічна безпека: концепція
соціокультурного імунітету. – Івано-Франківськ: ПП Кузів Б.П.,
2013. – 144 с.

Б1

УДК 316.62:159.223

ББК 88.52

Л67

Монографія присвячена питанням інформаційно-психологічної безпеки етнокультурної спільноти, які адресовані широкому колу читачів, оскільки ми не можемо тішити себе думкою, що хтось захистить нас і наших дітей в умовах тотальної інформаційної агресії.

Наукові рецензенти:

В.П. Москалець, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

О.В. Петрунко, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології, Київського університету імені Бориса Грінченка.

Рекомендовано до друку вченою радою філософського факультету Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника протокол №2 від 24 вересня 2012 .

Епіграф: *Ми значно краще захищені від неврожайів, повеней, епідемій, ніж від нашої власної духовної неповноцінності, через яку, на жаль, не здатні належним чином опиратися психічним епідеміям.*

Карл Густав Юнг

Зміст

1. Параметри і критерії визначення деструктивних впливів у психосоціальному просторі.	4
1. Соціальна залежність, як базова властивість особистості	4
1. Соціально-психологічний аналіз витоків людської деструктивності	9
1. Деструктивний психологічний вплив на особистість та масову свідомість	13
1. Психологічне насильство та деструктивний контроль свідомості	22
2. Соціально-психологічні ресурси маніпуляції свідомістю	34
2. Суб'єктивна інтерпретація фактів в процесі соціального пізнання як ресурс маніпуляції свідомістю	34
2. Особливості суб'єктивної реальності індивіда як ресурс маніпуляції свідомістю	44
2. Соціальна адаптація особистості як ресурс маніпуляції свідомістю	54
3. Інформаційно-динамічна модель особистості	63
3. Мотиваційно-динамічна складова особистості	63
3. Морально-етична складова особистості	66
3. Структура мотиваційно-динамічного каркасу особистості	74
3. Модель формування автономної або залежної особистості	80
3. Роль батьків у становленні в дитини здатності конструктивної взаємодії зі світом	83
4. Психологічна концепція соціокультурного імунітету	92
4.1. Проблема соціального впорядкування в соціологічних науках	92
4.2. Спільнота з позицій соціально-психологічної теорії поля	99
4.2.1. Види людських спільнот	104
4.2.2. Природні та похідні спільноти	110
4.3. Параметри масової свідомості сучасних українців	114
4.4. Обґрунтування критеріїв експертизи якості продукту культури	131
Література	135

1. ПАРАМЕТРИ І КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ДЕСТРУКТИВНИХ ВПЛИВІВ У ПСИХОСОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ

1.1. Соціальна залежність, як базова властивість особистості

Наші сучасники звикли думати, що вони самостійно ставлять свої цілі, досягають їх та ні від кого не залежать. Таке явище як соціальна залежність більшістю з нас не усвідомлюється. Однак варто детальніше розглянути поняття соціальної залежності і як соціальний процес і як властивість особистості. Мусимо зазначити, що характер, динаміка та специфіка соціальної взаємодії індивідуальності із соціумом не раз виступали об'єктом досліджень в соціальній психології про що свідчить науковий доробок А. Адлера, О. Донченко, Е. Дюркгейма, О. Г. Злобіної, Ч. Знамеровського, В. Казміренка, К. Левіна, В. Мерліна, А. Мітькіна С. Московичи, Р. Нісбетта, Л. Росса, Н. Сарджвеладзе, П. Сорокіна, Дж. Теренера, Я. Щепаньського.

Найбільш адекватним до мети та завдань нашого дослідження нам видається підхід до категорії соціальної залежності як соціального процесу, висловлений польськими соціологами Я. Щепаньським та Ч. Знамеровським ще в середині минулого сторіччя. Вчені наголошували, що така категорія, як соціальна залежність може означати або ті залежності, що виникають між людьми, що живуть у одному співтоваристві, або залежності, що витікають з усвідомлення впливів одного на інших як на членів суспільства. Такий підхід охоплює як структурно-функціональні, так і інтенціональні залежності, не уточнюючи, чи усвідомлюють свою залежність, чи визначають один одного взаємно і чи встановлюють взаємодію один з одним на основі цього суб'єктивного визначення. Отже, воно охоплює залежності, обумовлені приналежністю до економічних, політичних, релігійних і іншим системам, а також інтенціональні залежності, що витікають з встановлених звичаями норм, які регулюють соціальні стосунки [121, с.93].

Соціальна залежність це процес який може означати або ті залежності, що виникають між людьми, які належать до малих контактних груп, до однієї спільноти, або залежності, що витікають із усвідомлення людьми впливів одного на інших як на членів суспільства. Отже, можна сказати, що соціальна залежність це процес, в якому людина перебуває від самого народження і до смерті, оскільки вона завжди потребує людського товариства.

Підсумувати сказане вище можна тезою про те, що соціальна залежність є однією з базових властивостей людської особистості, а суперечності між індивідом і соціумом зберігаються, із змінними показниками напруженості, протягом усієї історії людства. На думку А.А. Мітькіна, саме ці суперечності стали щонайпотужнішим стимулом технічного, культурного і соціального прогресу, що відобразилося в специфіці розвитку індивідуальної і суспільної свідомості. Подібно до того, як на рівні біологічної еволюції взаємодія індивіда і виду виконує певні адаптивні функції, так в історичному розвитку свідомості її індивідуальна і колективна складові вступають у складну динамічну взаємодію, що має важливе значення, для процесів саморегуляції і

підтримки стійкості соціуму. Ця динаміка колективного та індивідуального простежується і у внутрішньому, інтрапсихічному світі окремої людини, а також досить рельєфно відображається в специфіці індивідуальної і колективної свідомості. Якщо для першої найважливішими показниками є пластичність і динамічність, то друга характеризується ригідністю і прагненням до усталеності. Таке співвідношення служить не тільки добрим регулятором темпів історичного розвитку, а й забезпечує перевірку численних «особистих ініціатив» на їх коректність [69, с.105].

Однак, ще А. Адлер наголошував, що взаємодія немовляти, дитини, підлітка і навіть юнака з дорослими не породжує комплекс неповноцінності [1]. Результатом такої взаємодії швидше є така якість як соціальна надійність, соціальна передбачуваність, почуття приналежності та цілісності. Тобто мова йде про формування нормальної людської особистості із здоровим соціальним інтересом та здатністю до соціальної адаптації.

Прагнучи вирішити задачу співвідношення суспільної суті людини з її сутністю як природної істоти В. Мерлін скористався математичною моделлю багато-багатозначної залежності, відомої в математиці під назвою «ланцюг Маркова». Загальну систему взаємозв'язків між людиною і суспільством, в рамках якої розглядається безліч закономірностей, що відносяться до людини, Мерлін В. С. представив як систему багатьох ієрархічних рівнів, серед яких виділив наступні: людина-організм; людина-індивідуум (властивості темпераменту і психічні процеси); психічні властивості особистості; соціальна група і колектив; соціально-історична спільність (народ).

Завдяки цій моделі стає можливим експериментальне подолання будь-якого редуціонізму, тобто зведення загальнофізіологічних закономірностей до біохімічних і електрофізіологічних, психологічних до фізіологічних, а також польових до соціально-психологічних. Специфічна закономірність явищ будь-якого рівня, що визначає їх сутність, може бути відрізненою від багато-багатозначної залежності явища даного рівня та від явищ інших ієрархічних рівнів, які характеризують їх взаємодію [68].

Н. Сарджвеладзе, узагальнюючи вироблені в цьому питанні підходи, вважає, що джерелами активності особистості є прагнення «бути» і «мати» («володіти»), спрямовані перше – на соціум, а друге – на «Его» особистості, що відображено в чотирьох початкових динамічних тенденціях: бути як інші або бути з іншими, бути для інших; бути самим собою; володіти іншими; володіти самим собою [92].

Спосіб взаємодії особистості з соціальним середовищем визначається тим, що соціальне середовище, з одного боку, і особистість – з іншого можуть включати ентропійні і негентропійні тенденції, а їх певне співвідношення утворює комбінаторно-можливі модуси взаємодії; їх широкий діапазон дає можливість виходу за межі обмеженого визначення особистості як стабільної системи, що діє в умовах середовища, яке змінюється. Розглянемо більш детально окремі з них.

Негентропійні тенденції соціального середовища – це існування людини в умовах соціального порядку. Більшість сучасних соціологічних теорій присвячено з'ясуванню його природи. Особистість може бути включеною у формальні і неформальні відносини, основними ознаками яких є повторюваність, чіткість та організованість, ритуальність і стереотипність соціальних умов – ситуацій індивідуальної поведінки. Відомо, що соціум не може ефективно впливати на окремого індивіда, включеного в групу, якщо стратегія соціального впливу не буде послідовною, однотайною і консистентною.

Ентропійні тенденції соціального середовища – це елементи хаосу і безладдя, соціальна дестабілізація і дезорганізація на тих чи інших етапах його розвитку. Ентропійні тенденції особливо наочно спостерігаються у функціонуванні малих соціальних груп у мікросоціальному кліматі деяких формальних і неформальних людських об'єднань. Прикладом може служити п'яна компанія, збурений натовп під час спортивного видовища, ситуація в трудовому колективі в разі нечіткого розподілу функцій і ролей, випадкове скучення людей, не об'єднаних спільною потребою, і т. ін.

Під негентропійними тенденціями особистості слід розуміти усталеність поглядів і настанов особи. Її послідовність й організованість у діях, стабільність індивідуальної поведінки й характерологічних рис, світосприймання і переконань пов'язують із фіксованістю настанов, з певною організацією фіксованих настанов, їх системною будовою і внутрішньою, тенденцією до консолідації і сумісності.

Ентропійні тенденції особистості – це поведінкові дисоціації, дезорганізованість, непослідовність у вчинках і переконаннях, емоційна нестійкість із проявами внутрішнього хаосу [там само].

Не викликає сумніву, що граничний стан зростання ентропії свідчить про патологію, проте було б неправильно таким чином спрощувати питання, нібито зростання ентропії пов'язано з патологією, а зростання негентропії – із психічним здоров'ям. Більше того, при багатьох невротичних розладах якраз і виявляється надорганізованість, доведена до патологічних форм ритуалізації і, навпаки, у практично здорових осіб за певних умов може спостерігатися зростання ентропійних тенденцій.

Про особливості протікання процесів соціальної залежності у виробничих організаціях говориться і у наступних теоретичних положеннях, розроблених В. Казміренко:

- 1) Структурна складність процесів соціально-психологічної регуляції завжди опосередкована законами нададитивної природи організаційної

діяльності, відповідне не зводиться до процесів, які відбуваються на рівні малих груп чи груп первинних підструктур і елементів організації.

- 2) Організації як соціальні спільності у життєдіяльності людини виконують складну систему функцій, охоплюючи усі рівні регуляції: предметно-практичну, соціальну і духовну сфери активності.
- 3) Процесуальну основу регуляції становлять механізми енерго-інформаційної взаємодії підструктур і елементів як суб'єктів організаційної діяльності.
- 4) Організації – системи напружені. Характеристикою стану напруженості виступає організаційний клімат як складний генералізований комплекс соціально-психологічних якостей і станів організаційної життєдіяльності [37, с.7].

Що ж стосується суспільства, то ми будемо виходити з філософської позиції запропонованої у працях С. Франка та П. Сорокіна, згідно якої суспільство відноситься до розряду субстанціальних систем, що самопороджуються і самопідтримуються, всі цілі існування яких знаходяться усередині них самих. З огляду на сказане, цілі суспільства не можуть бути верифіковані як істинні або помилкові, оскільки не мають зовнішньої об'єктивної підстави – тієї гіпермети, адекватним засобом досягнення якої вони могли би бути. А людина, як і всяка інша негентропійна система, має об'єктивну мету існування, якою є адаптивне самозбереження в навколишньому середовищі. Ця мета задається людям їх біологічною, психологічною і соціокультурною організацією [244, 245, 266].

Зазвичай в психологічній літературі масову свідомість розглядають як щось зовнішнє по відношенню до індивіда. Кажучи про співвідношення індивідуального і колективного в даному тексті, ми маємо на увазі внутрішній світ людини і відображення в ньому індивідуальних і колективних патернів. Атрибути колективної свідомості, образи «значущих інших», відображаються у внутрішньому світі індивіда, влітаються в живу емоційно напружену тканину душі, стають її частиною. Тому, зовнішні для суб'єкта явища можуть викликати у нього страждання і душевний біль. Таким шляхом зовнішня по відношенню до людини ідея стає її частиною і переживається як особиста радість або трагедія.

Механізми дії позаособистісних феноменів психіки за Дж. Тренером це соціальні контакти, між людьми, що належать до одних і тих же позитивних референтних груп і психологічно пов'язаними один з одним, приводять до виникнення загальних норм в релевантних сферах. На думку вченого, соціальні норми і цінності – основа соціального життя людей, оскільки вони забезпечують порядок, узгодженість і стабільність як на макрорівні (суспільство, історія, культура), так і на мікрорівні (міжособові відносини і поведінка індивіда). До того ж існує немало доказів того, що люди створюють соціальні норми і проявляють конформність по відношенню до них, що соціальним контактам властиві різні форми впливу і прихованого

примушення до згоди навіть без яких-небудь спеціальних наказів покоряться або очевидної приналежності до даної групи [103, с.33].

О. Злобіна в роботі «Особистість як суб'єкт соціальних змін» доводить, що індивідуальна поведінка прямо не є ані функцією соціальної системи, ані функцією суб'єктивної соціальної реальності, а похідною особистісної версії цієї соціальної реальності. В свою чергу контекст перетворень актуалізує адаптивну поведінку, в розумінні якої, на думку автора, ключовим є принцип перетворення, а не пристосування, й хоча окрема людина не в змозі перетворити суспільство, вона може творити і перетворювати свій життєвий світ, і це її найвагоміший внесок у перетворення соціальної реальності взагалі [90, с.18].

Для того, щоби якомога вичерпніше охарактеризувати динаміку взаємодії особистості з феноменами соціокультури, організаційного клімату і спільноти, а також чіткіше означити деформації соціальної взаємодії, вдаємося до використання поняття «поле» та його характеристик, таких як сила і напруженість.

Суттєвий внесок до розуміння позаособистісних феноменів психічного за допомогою теорії поля додали також і О. Донченко [23], М. Слюсаревський [98], Л. Росс і Р. Нісбетт [88].

Однак, найбільший пояснювальний потенціал міститься у теорії поля того ж таки К. Левіна, згідно якої, людина – замкнута система, що володіє двома властивостями – відокремленістю від решти світу межею і включеністю в більший простір. Вона не може розглядатися як автономна система, оскільки завжди включена в іншу систему, звану психологічним середовищем. Психологічне середовище і людина об'єднуються загальним поняттям – життєвий простір, який розглядається як психічна реальність, тобто як тотальність можливих подій, здатних вплинути на поведінку людини. Межа між життєвим простором і зовнішнім світом проникна. Об'єкти, події, ідеї, які в даний момент є елементами життєвого простору, можуть в наступний момент стати елементами непсихологічного середовища (фізичною, соціальною і ін.), якщо перестають мати яке-небудь значення для людини, прагнучої задовольнити свої потреби, зняти напругу [53].

Тож соціально-психологічні потреби людини в спілкуванні, в приналежності, в захищеності, в ідентифікації – свідчать про те, що соціальна залежність є однією із базових властивостей особистості.

1.2. Соціально-психологічний аналіз витоків людської деструктивності

Якщо охопити умовним поглядом минуле людства чи різнобарв'я людських вчинків у інших культурах сучасності, ми обов'язково знайдемо образ злодія чи то нахабного, чи то таємного. Мусимо констатувати факт, що людству притаманна деструктивність, питання про її витoki залишається актуальним вже довгий час.

На мою думку, логічно виходити з того, що маніпулятивний вплив може бути побічним ефектом соціальної взаємодії, а може – чимсь злим задумом. Тобто в основі цього явища може бути схильність особистості до деструктивності.

Аналіз витоків людської деструктивності будемо здійснювати спираючись на науковий доробок таких вчених як Е. Фром, Л. Фестінгер, Т. Ньюкомб і А. Пептон, Ф. Зімбардо Б. Діденко, Б. Поршнев, А. Меграбян,

Так, намагаючись розрізнити етичне, кримінальне і патологічне в розвитку особистості, А. Меграбян виокремлює в мотивації людини такі елементи:

- 1) спрямовані на задоволення елементарного приємного, егоїстичного відчуття насолоди (гедонізм);
- 2) зорієнтовані на інстинкт самозбереження, розмежування користі і шкоди для себе, задоволення своїх біологічних потреб, наприклад, спраги, статевого інстинкту тощо;
- 3) пов'язані з користю і шкодою щодо іншої людини, куди слід зарахувати альтруїзм, а також інтелектуальні, високоідейні, патріотичні та інші мотиви морально-етичного характеру.

А. Меграбян розробив власну класифікацію мотивації поведінки особистості, що базується на морально-етичних принципах:

- 1) рівень інфантильно-гедоністичної мотивації. Звичайно він виявляється в ранньому періоді дитинства. Тут переважає принцип: «Я хочу і роблю те, що мені приємно». Безпосередність у думках і відчуттях дитини зумовлена тим, що вона ще не може передбачити дальший хід подій;
- 2) егоцентричний, утилітарний, рівень мотивації. Частіше за все спостерігається у дорослих людей. Панівний принцип: «Корисне і краще для мене, а інші мене не цікавлять», або «Я собі господар, ти – собі»;
- 3) псевдоальтруїстичний, утилітарний, рівень мотивації. На цьому рівні діє принцип: «Я тобі даю, а ти мені даєш у тій самій мірі». Це теж різновид обивательської мотивації поведінки, проте замаскованої. Ця мотивація формулюється так: «Я роблю все для всіх й не одержую, нічого для себе». Інакше кажучи, людина прагне робити добро для інших. Вона усвідомлює, що така поведінка високоморальна, проте, творячи добро, постійно відчуває особисте страждання і при цьому зосереджується на аналізі: чому, власне я, для чого це мені?;
- 4) насолода особистості від високоморальної свідомості і поведінки. Короткий зміст цієї мотивації можна формулювати так: у своєму житті людина поводить себе високоморально, постійно дбає про благо всіх людей, і це їй приємно робити, у цьому її насолода [78, с.148]. З тексту видно, що перші три рівні можуть бути джерелами деструктивних стосунків.

Е.Е. Фромм в роботі «Втеча від свободи» розкриває механізм втечі, який полягає в тенденції відмовитися від незалежності своєї особистості. Форми цього механізму можна знайти в прагненнях до підпорядкування або панування – це мазохіські і садистські тенденції. На основі цих тенденцій Е.Е. Фромм виділяє наступні типи особистості: «мазохіст» і «садист».

Мазохістові завжди властиві відчуття власної неповноцінності, своєї нікчемності. Аналіз таких людей показує, що ці відчуття не просто усвідомлення якихось своїх недоліків, а тенденція принижувати себе, свої достоїнства, відмовлятися від можливостей, що відкриваються перед ними. Цим людям властива залежність від природи, від організацій, від інших людей. Вони прагнуть не стверджувати себе, а підкорятимуться дійсним або уявним наказам [111]. Тільки так вони можуть нічому не вчитися, нічого не робити і ні про що не думати. Це дозволяє їм утримуватися у інфантильному стані.

Садистські схильності Е.Е. Фромм ділить на три типи. Перший тип – це людина, що прагне поставити інших людей в залежність від себе і охоча отримати повну владу над ними, «ліпити, як глину». Другий тип – це людина, що прагне не тільки до абсолютної влади над іншими людьми, «але і експлуатувати їх, використовувати і обкрадати, так би мовити, заковтувати все, що є в них істинного» [111, с.48]. Третій тип – це людина, що прагне заподіювати іншим людям страждання або бачити як вони страждають. Мета такого прагнення може бути як спричинення страждання (принизити, залякати) або просто споглядання чиєїсь приниженості, заляканості [111].

З другого боку, за Еллісом, у всіх людей існує напруженість між двома ворогуючими вродженими творчими тенденціями [147]. З одного боку, люди мають тенденції створювати, розвивати й актуалізувати себе як здорових, що досягають мети, людських істот. У них великий потенціал, щоб бути раціональними і породжують задоволення. З іншого боку, у них є схильність створювати, розвивати і втілювати в життя ірраціональні когніції, невідповідні емоції і дисфункціональну поведінку. Елліс теоретично пророкує, що часто люди «біологічно схильні до того, щоб ревно, несамовито й непохитно створювати і триматися за свої повинності (musts) та інші ірраціональні вірування, які породжують порушення душевної рівноваги» [147]. Таким чином, вони мають величезний потенціал для руйнування самих себе та інших, нелогічності і безперервного повторення одних і тих же помилок.

Б. Поршнев в своїй роботі «Історія та психологія» звернувся до психологічного аналізу історії і обґрунтував існування чотирьох біотипів людини.

Перший тип особи («агресор», «канібал», «палеоантроп») – це біотип агресора. Їх агресивність необов'язково може виражатися в насильстві (вбивство, знущання над подібними собі і т. ін.). Ця потреба може бути сублімована в задоволенні своєї «хижості» жорстокою владою або просто утиском членів своєї сім'ї, трудового колективу.

Другий біотип – це «сугестори». Це теж, в певному значенні, тип – агресор, але що йде іншим шляхом. Це шлях пристосовництва і обману, який може виражатися в експлуатації собі подібних, в крадіжці, шахрайстві, кар’єризмі і тому подібне. Цей тип особистості поширеніший ніж «агресор», але і не менш небезпечний.

Третій тип особистості – це «сугестивно залежний» («дифузний») – його відмінна риса – навіюваність. Саме ця навіюваність, будучи фундаментом розсудливої поведінки, дає можливість провести коректну межу між людством і «антропоморфним звірством» [80, с.65]. «Сугестивно залежні» люди здатні і на хиже навчання, таким чином, вони викривляють загальну картину біотипів людства, оскільки імітують дійсних агресорів і суггесторів. Але на відміну від останніх, цьому типу особистості властиве відчуття розкаяння, розуміння того, що вони обрали поганий шлях. Зі всіх чотирьох біотипів, цей тип найчисленніший. Він складає дифузну більшість будь-якої нації.

Четвертий тип – «неоантропи». Це люди з добре розвинутою моральною системою. Вони займаються духовними шуканнями, наукою, завжди знаходяться в стані інтелектуального відключення від «світової гризні», що оточує їх. Це філософи, учені або просто люди, що займаються пізнанням світу, законів ноосфери, такі, що прагнуть жити за цими законами [80].

Розвиваючи ідеї Б. Поршнева, Б. Діденко у своїй роботі «Цивілізація канібалів» висуває ідею, що розумна людина наділена трьома сигнальними системами.

Перша сигнальна система – це система умовно-рефлекторних зв’язків, що формуються в корі великих півкуль головного мозку людини і тварин при дії конкретних подразників (світло, звук, біль і так далі). Форма безпосереднього віддзеркалення дійсності у вигляді відчуттів і сприймання. Це рефлекторна діяльність вищих тварин здатних набувати і передавати досвід навчати.

Друга сигнальна система – це властива людині система умовно-рефлекторних зв’язків, що формуються при дії мовних сигналів, тобто не безпосереднього подразника, а його словесного позначення. Друга сигнальна система – основа узагальнено-абстрактного мислення, виникає на базі першої сигнальної системи в процесі спілкування між людьми, забезпечує людині широкі можливості орієнтації на навколишньому світі. Це розум, мова, мислення, створення національних культур, освоєння природи. Друга сигнальна система є такою, що управляє діями першої сигнальної системи за допомогою гальмування її імпульсів та емоцій.

Третя сигнальна система – повною мірою властива тільки двом останнім біотипам. Це совість, співчуття, врахування інтересів навколишніх людей, неспричинення зла людям і природі. Третя сигнальна система є такою, що управляє діями другої сигнальної системи, і людина саме таким чином набуває моральності. Це і є розум, і це його прояв.

Дійсний розум припускає оцінку всіх дій людини з етичної точки зору, не тільки пізнання «добра» і «зла», але і утвердження сторони «добра». Звідси можна зробити висновок: «агресивні» біотики, люди що відносяться до них – не є людьми, в повному об'ємі, з етичної точки зору.

Б. Діденко взагалі дійшов висновку, що кардинальна відмінність людства відбувається не за расовими або національними ознаками, які виявляються у видовому ракурсі другорядними. Існують білі і чорні палеантропи – надтварини, жовті і кольорові сугестори, американські і російські неоантропи, а також дифузні більшість народів всіх країн. Чисельне співвідношення цих чотирьох видів у всіх співтовариствах різне, що і визначає ступінь (часто – лише потенційну) войовничості, хитрості (підступності), миролюбності і розумності нації, народу, племені, держави [21].

Із сказаного вище випливає що належність людини до певного біотипу визначає і характер лідерства. Агресори створюють угруповання кримінального гатунку, неоантропи створюють наукові та духовні співтовариства, а сугестори створюють сурогатні (імітаційні) групи з благородною вивіскою, та з прихованою паразитичною метою. Тож деструктивні організації створюють лідери, які за своєю сутністю є соціальними паразитами. Оскільки особистість лідера організації визначає якість створеної ним організації, то і психологічний клімат організації, створений цими лідерами активізує до життя деструктивні іпостасі особистостей членів цих організацій.

В руслі нашого дослідження важливо врахувати результати соціально-психологічного вивчення феномену деіндивідуації у західній соціальній психології протягом останніх 50 років, головною ознакою якого називають здатність індивіда «розчинитися» в соціумі. Інші ознаки цього феномена вказують на втрату людиною контролю над собою, розгальмовування імпульсів і нестриманість, що веде до порушення загально прийнятих норм, інтрапсихічного хаосу і дезорганізації поведінки. Останні ознаки відображають характеристики соціальної взаємодії параметрами ентропії/негентропії. Особливо показовими в цьому відношенні є відомі досліді Л. Фестінгера, Т. Ньюкомба, А. Пепитона [135, с.382-389] та Ф. Зимбардо [146] у зв'язку з вивченням феномена деіндивідуації. Річ у тому, що одним з показників деіндивідуації, як стверджують ці автори, є імпульсивність і деструктивність поведінки, зниження самоконтролю, хаотичність поведінки й дезорганізація внутрішньоособових станів. Ф. Зимбардо лаконічно й чітко змалював боротьбу двох моментів (хаосу і порядку) в людському існуванні: «У вічній боротьбі порядку і хаосу ми сподіваємося на тріумф індивідуації, проте таємно ми в змові з внутрішніми силами, що витікають з невідладних надр деіндивідуації» [146, с. 305].

Сказане вище, привело нас до висновку, що, оскільки за своїми психічними і моральними якостями людство не є однорідним, визначну роль у забезпеченні людського прогресу, розвитку людяності та безпеки взаємодії у соціальному просторі має збереження високої напруженості польових

психічних структур, створених вищими цінностями етно– національних спільнот.

1.3. Деструктивний психологічний вплив на масову свідомість

Відомий французький учений П. Реньяр ще у 1886 році опублікував історико-психіатричне дослідження під назвою «Розумові епідемії». В книжці описані розумові епідемії середньовіччя: демонізм, сомнамбулізм, морфіноманія і ефіроманія, манія величчя. Він показав позитивну дію механізму наслідування, що використовується при вихованні дітей і разом з цим показав випадки наслідування злу. Він довів, що в історії бувають моменти, коли цілою нацією немов опановує недуга і вона втрачає свободу волі. Ця сильно діюча епідемія потім потихеньку утихає і змінюється періодом спокою, який може продовжитися більш менш тривалий час. Існує і божевілья по наслідуванню. Разом з фізичними епідеміями бувають епідемії розумові. Сутність їх завжди одна і та ж, обставини впливають лише на форми епідемій, які обумовлені середовищем, первинним імпульсом і навколишніми умовами. Середньовічне епідемічне божевілья ґрунтується на тому ж принципі, що і наші, але, проте, не схожі на них. Він указав на соціальні умови, що підтримують ці розумові епідемії, серед яких головними вважав зовнішні обставини і моральність навколишнього середовища. Пануючим недоліком людей кінця XIX століття він вважав егоїзм [87]. Здійснений вченим прогноз що до епідемій майбутнього для нього XX сторіччя виявився напрочуд точним, що підтверджує доцільність самих наукових досліджень.

Наприкінці дев'ятнадцятого сторіччя в медичному використанні було ще одне близьке по змісту поняття: «етичне (моральне) божевілья», під яким розумілася «психічна хвороба, при якій моральні уявлення втрачають свою силу і перестають бути мотивом поведінки. При етичному божевіллі (етична сліпота, етичний дальтонізм) людина стає байдужою до добра і зла, не втрачаючи, проте, здібності теоретичного формального між ними розрізнення. У відособленому вигляді етичне божевілья розвивається на ґрунті спадкової психічної зvierоднілості і є невиліковним» [9].

В останні роки джерелом деструктивних впливів стали визнавати окремі елементи діяльності засобів масової комунікації. Зокрема в роботах В.С. Лепського, О.В. Петрунко, О.С. Проніної відзначається, що інформація є середовищем існування сучасної людини. Від її якості залежить психічне і фізичне здоров'я людини. Зростання критичних настроїв і навіть агресії по відношенню до засобів масової комунікації у всіх шарах суспільства показує, що, з одного боку, посилюється травматизація населення засобами масової комунікації, а з іншою – активізується прагнення до самозахисту, яке виражається в падінні довір'я до ЗМІ, а також в спробах визначити критерії «екологічної безпеки» інформаційного середовища [77, 82, 56, 105]. Така постановка проблеми перш за все пов'язана з усвідомленням пріоритету прав

особи, її психологічної і фізичної безпеки, по відношенню до інтересів, тих, що люблять на користь тих або інших угруповань.

Недотримання необхідних правил психологічного захисту засобами масової комунікації приводить до широкої трансляції психотравмуючих чинників і, як наслідок, масової травматизації населення, віддалені наслідки якої, за наявними даними, ще гірше безпосередній емоційній реакції розчарування, страху або гніву.

Для реалізації інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну, групову і масову свідомість використовуються такі *канали поширення й технології (засоби)*:

- засоби масової інформації та спеціальні засоби інформаційно-пропагандистської спрямованості;
- глобальні комп'ютерні мережі й програмні засоби швидкого поширення в мережі пропагандистських інформаційних матеріалів;
- засоби, що нелегально модифікують інформаційне середовище, на підставі якого людина приймає рішення;
- засоби створення віртуальної реальності;
- засоби підпорогового психосемантичного впливу;
- засоби генерування акустичних й електромагнітних полів.

Інформаційну небезпеку створюють інформаційні загрози, що поширюються в інформаційному просторі. *Інформаційні загрози*:

- це сукупність умов і факторів, що створюють небезпеку життєво важливим інтересам особистості, суспільства, держави в інформаційній сфері;
- це такий інформаційний вплив (внутрішній або зовнішній), при якому створюється потенційна або актуальна (реальна) небезпека зміни напрямку або темпів прогресивного розвитку держави, суспільства, індивідів;
- небезпека заподіяння шкоди життєво важливим інтересам особистості, суспільства, держави шляхом інформаційного впливу на свідомість, інформаційні ресурси та інфосферу машинно-технічних систем;
- сукупність чинників, що перешкоджають розвитку і використанню інформаційного середовища в інтересах особистості, суспільства й держави.

Джерелами загроз інформаційного простору є розбіжності (суперечності) відповідних інтересів, системи цінностей, цілей між особистістю та суспільством, державою або наявністю в однієї зі сторін стосовно іншої домагань, претензій або інших спонукувань до конфлікту. Найбільш небезпечним джерелом загроз цим інтересам вважається суттєве розширення можливостей маніпулювання свідомістю людини за рахунок створення навколо неї індивідуального віртуального інформаційного простору, а також можливість використання технологій впливу на її психічну діяльність.

Новітні інформаційні технології, сучасні інформаційні й психологічні форми та способи впливу на особистість і суспільство все більше й більше знаходять своє застосування не тільки в період підготовки й в ході бойових дій (операцій), а й стають невід'ємною частиною повсякденного життя. Кара-Мурза С.Г. вказує, що застосування сучасних технологій і способів маніпулювання масовою свідомістю здійснюється сьогодні повсякденно при використанні засобів масової інформації, у рекламній сфері, у діяльності різного виду екстрасенсів, магів, чаклунів тощо [36, с. 3-7]. Особливо воно активізується в переломні моменти розвитку держави, якими, наприклад, є передвиборчі кампанії.

Однією з характерних тенденцій, яка склалася в сучасних умовах, не тільки в Україні, а й у світі, – це випереджальний розвиток форм, способів, технологій і методик впливу на свідомість та підсвідомість, психологію й психічний стан людини в порівнянні з організацією протидії негативним, деструктивним психологічним впливам, інформаційно-психологічним захистом особистості й суспільства в цілому.

Йдеться про можливі деформації системи масового інформування й поширення дезінформації, які ведуть до потенційних порушень суспільної стабільності, про завдання шкоди здоров'ю і життю громадян унаслідок пропаганди чи агітації, що збуджують соціальну, расову, національну чи релігійну ненависть і ворожнечу, про діяльність тоталітарних сект, що пропагують насильство й жорстокість. Ці впливи, усвідомлені чи неусвідомлені, як показує життя, можуть призводити й призводять до серйозних порушень психічного й фізичного здоров'я, розмивання природних і культурно-заданих норм поведінки, до зростання ризикованих соціальних й особистісних ситуацій.

Коли говорять про інформаційно-психологічний вплив як загрозу, природно, що мають на увазі негативні наслідки його реалізації. Негативні наслідки можуть проявлятися у двох аспектах: *перший* – у відношенні особистості до держави і *другий* – руйнуванні цілісності самої особистості.

У сучасних умовах посилення інформаційно-психологічного впливу на окрему людину як суб'єкт політичного життя, носія визначеного світогляду, що має більш-менш виражені правосвідомість і менталітет, духовні ідеали й ціннісні установки формування довіри до себе, – одне з основних політичних завдань влади. Неадекватна суспільним інтересам, з погляду влади, поведінка громадянина може сприйматися як гостра форма політичного екстремізму, яка байдужості, яка не менше руйнує основи громадського життя.

Водночас свідомість піддається різного роду маніпулятивним впливам, інформаційним за своєю природою, результати яких можуть прямо загрожувати її фізичному чи психічному здоров'ю. Саме такі впливи часто протягом багатьох років формують морально-психологічну атмосферу в окремих прошарках суспільства, підживлюють кримінальне середовище й сприяють зростанню психічних захворювань у суспільстві. Сектантське проповідництво, поширення містичних та езотеричних знань і практик, магії, шаманство тощо можуть бути прикладом таких впливів, що призводять до

соціальної особистісної дезадаптації, а в ряді випадків – до руйнування психіки людини.

Серйозну небезпеку для психіки особистості викликає поширення за допомогою мережі Інтернет порнографії, непристойної інформації, що руйнує суспільну мораль, порушує сформовані в суспільстві стандарти взаємодії. Сайти з такою інформацією часто відвідуються дітьми й підлітками, оскільки це дуже важко проконтролювати дорослим.

Небезпечні впливи інформаційного простору на індивідуальну свідомість можуть призвести до двох видів взаємозалежних змін. По-перше, це зміни психіки, психічного здоров'я людини. Оскільки в разі інформаційних впливів важко говорити про межі норми і патології, показником змін може бути втрата адекватності відображення світу у свідомості й своєму ставленні до світу. Можна говорити про деградацію особистості, якщо форми відображення дійсності спрощуються, реакції грубішають і здійснюється перехід від вищих потреб (у самоактуалізації, соціальному визнанні) до нижчих (фізіологічних, побутових). По-друге, це зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни спричиняють антисоціальні вчинки й становлять небезпеку вже для всього суспільства і держави. Важлива особливість інформаційно-психологічних впливів на індивідуальну свідомість полягає в тому, що вони, як загрози, можуть не помічатися й не усвідомлюватися самою людиною. В біології існує явище «жаби в окропі», яке полягає в тому, що якщо жабу нагрівати поступово, то вона може дійти до кипіння не виявляючи ознак страху та тривоги.

Основним методом пропагандистського впливу є переконання – цілеспрямований і свідомо організований вплив на конкретну масову аудиторію, що апелює до раціональної сфери свідомості особистості й здійснюється з метою формування певних установок, закріплення або зміни раніше засвоєних установок, а, в кінцевому рахунку, зміни поведінки індивіда відповідно до визначених цілей.

Як відомо, переконанню властиві наступні риси: *по-перше*, спрямованість на раціональний рівень свідомості особистості. При використанні даного методу вплив на аудиторію здійснюється з дотриманням обов'язкової чіткої логіки викладу матеріалу, переконливої аргументації й вірогідності фактів, тому що здійснюється на світогляд, що носить стійкий, стабільний характер. Переконання спрямоване на посилення, формування й зміну установок аудиторії; *по-друге*, використання вербальних засобів впливу. Переконання адресується людям, які мають більш-менш стійку систему поглядів, що склалася в результаті попереднього досвіду, і має на меті створення нових точок зору, зміну або зміцнення вже наявних.

Однак, інформаційно-психологічний вплив здійснюється, головним чином, на емоційну сферу людини. Інформаційно-психологічний вплив на емоційну сферу здійснюється на основі некритичного сприйняття інформації особистістю. Тобто, на відміну від пропагандистського впливу, він базується на відносно низькому рівні критичності й свідомості психіки індивіда, при

чому його настанови не змінюються. Зниження рівня усвідомленості є однією з умов ефективності даного впливу. У процесі прийняття інформації функціонує тільки сприйняття й запам'ятовування, діяльність мислення «випадає» або дуже послабляється.

Інформаційно-психологічний вплив – це такий вплив на індивідуальну або суспільну свідомість, що викликає зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність і поведінку. Кінцевою його метою є досягнення певної реакції, поведінки особистості, яка відповідає цілям психологічного впливу. Процес прийняття індивідом інформаційно-психологічного впливу, спрямованого на емоційну сферу свідомості, специфічний. У цілому, він більш згорнутий, ніж, наприклад, процес прийняття пропагандистського впливу: у ньому функціонують тільки сприйняття й запам'ятовування, процес мислення виражена дуже слабо. Інформацію особистість приймає або не приймає, приймає цілком або частково, але у формуванні певних висновків практично не приймає участі. Процес інформаційно-психологічного впливу на емоційну сферу людини включає довільне сприйняття та запам'ятовування й характеризується різко зниженим рівнем усвідомлення змісту впливу. Осмислення отриманої інформації відбувається пізніше, при більш високій пізнавальній активності індивіда. Критерії інформаційно-психологічного впливу найкраще розроблені фахівцями з інформаційно-психологічних війн, так В.Г Крисько виокремлює такі види інформаційно-психологічного впливу: психогенний, нейрон-лінгвістичний, психокорекційний, психотропний та психотропний [49].

Психогенний вплив являє собою психічний або фізичний вплив якихось явищ або подій на мозок, свідомість людини, при ньому спостерігається порушення вищої нервової діяльності: з'являється відчуття страху й паніки. Це обумовлено неузгодженістю функціональних систем психофізіологічної організації, тобто ламанням стереотипів при впливі різко зміненої аферентної з боку різних рецепторів. Чим більше в часі ця неузгодженість і чим менш підготовлена людина до впливу цього психогенного фактора, тим більше виражені психічні порушення.

Даний стан може виникати під впливом голографічних малюнків. Багато країн домоглися в цій області досить великих успіхів. Створені проекти лазерної графіки з поверхні землі і з космічної платформи.

Нейролінгвістичний вплив – вид психологічного впливу, що припускає використання спеціальних прийомів, спрямованих на створення позитивної мотивації, психологічної корекції внутрішніх джерел поведінки й світогляду особистості людини.

Нейролінгвістичний вплив орієнтований на ідентифікацію й зміну переконань особистості при впливі на її світоглядні й емоційно-почуттєві стани (характеристики, що дозволяють удосконалювати, програмувати стани й поведінку людини в умовах практичної діяльності). Основним об'єктом даного виду впливу на людину є її мозок і контрольована ним діяльність, а основним засобом впливу виступають соціально продумані програми

вербального і невербального впливу, що дозволяють змінювати світогляд, цінності особистості.

Психокорекційний вплив являє собою вивчення (аналіз) підсвідомості людини й вплив на нього шляхом, що виключає опір на рівні свідомості (здійснюється в стані гіпнотичного сну). Однак сучасні технологічні досягнення дозволяють виключити опір з боку свідомості й у нормальному стані. Це дозволяє зробити комп'ютерний психоаналіз і комп'ютерну психокорекцію. При комп'ютерному психоаналізі здійснюється математичний аналіз реакцій організму, що виникають при дуже швидкому візуальному перегляді або звуковому прочитанні різних «стимулів»: слів, образів, фраз. У такий спосіб можна абсолютно точно визначити наявність у підсвідомості людини визначеної інформації й виміряти її значимість для конкретної особистості, знайти сховану мотивацію. Проаналізувавши отриману інформацію, при необхідності можна здійснювати психокорекцію (психорегуляцію), основним діючим фактором якої також служать ключові слова, образи, запахи (слова можуть перетворюватися за допомогою спектрального мовного сигналу) [49].

Фахівці у питаннях інформаційно-психологічних війн дійшли висновку, що найбільш зручна звукова регуляція психіки, при якій словесні навіювання в закодованій формі виводяться на будь-який носій звукової інформації (музику, мову або шум). Наприклад, людина може слухати музику, в якій утримується схована (не сприймана на свідомому рівні) команда, що постійно впливає на її підсвідомість [33].

Ще одним способом психологічного впливу є поширення чуток. Під чутками розуміють специфічний вид міжособистісної комунікації, який виникає внаслідок утворення інформаційного вакууму, що заповнюється спонтанно або зусиллями пропаганди супротивника. Поширення чуток – один з найбільш ефективних способів поширення інформації при інформаційно-психологічному впливі, заснованого на збільшенні групової сугестивності під час впливу.

Чутки можна класифікувати за трьома параметрами: експресивному (емоційні стани, виражені в змісті чутки і відповідні типи емоційних реакцій), інформаційному (ступінь вірогідності сюжету чутки) і за ступенем впливу на психіку людей.

По експресивній характеристиці виділяються чутки-бажання, чутки-залякування й агресивні чутки.

- 1) *Чутки-бажання*. Поширювана інформація має на меті викликати розчарування з приводу нездійснених очікувань і деморалізацію об'єкта впливу. Так під час Першої світової війни у Франції і Німеччині навмисно поширювалися чутки про швидке закінчення війни, які, природно, не виправдалися, що викликало масові прояви невдоволення в цих країнах. Подібні чутки-бажання поширювалися під час II Світової війни в оточеному Ленінграді (наприклад, чутки про швидку висадку десанту союзників).

- 2) *Чутки-залякування.* При їхньому поширенні за допомогою інформації в особистості ініціюється стан тривоги, непевності. Це можуть бути чутки про смертельну суперзброю, якою володіє супротивник (тобто сторона, що поширює чутки), чутки про недостачу продовольства, зараження місцевості, питної води тощо.
- 3) *Роз'єднувальні агресивні чутки.* Розповсюджувана інформація має на меті внести розлад у суспільство, порушити соціальні зв'язки.

Спосіб залякування (ініціювання страху) полягає у формуванні станів неспокою, депресії або апатії, пробудження страху перед реальною або уявною загрозою, а також перед невідомістю.

Зупинимось на деяких видах страху докладніше. *За ступенем реальності загрози розрізняється страх перед реальною і вигаданою небезпекою.* Слід зазначити, що страх перед реальною небезпекою (допустимо, перед загрозою смерті або каліцтва) глибше, тому що базується на певному життєвому досвіді. Страх перед вигаданою небезпекою також може істотно знизити морально-психологічний стан особистості.

За ступенем усвідомлення загрози розрізняють *страх перед усвідомленою, невизначеною небезпекою і перед невідомим.* У ході спостереження за поведінкою індивідів у період бойових дій було відзначено, що чим глибше вони усвідомлюють небезпеку, що насувається, тим більше можливостей для локалізації почуття страху й психологічної підготовки до усунення загрози [94].

Толубко В.Б. називає ще один спосіб психологічного впливу -емоційне придушення. *Емоційне придушення* – спосіб деструктивного психологічного впливу, що використовується з метою формування в особистості астенічних станів: тривоги, депресії, апатії. Кінцева мета емоційного придушення особистості – паралізація її волі і бездіяльність.

При здійсненні інформаційно-психологічного впливу, залякування й емоційне придушення часто застосовуються комплексно. Залякування спрямоване насамперед на ініціювання реакції страху, паніки серед людей з метою викликати певну поведінку індивіда. Емоційне придушення спрямоване на виклик астенічних станів тривоги, депресії, апатії і, у кінцевому підсумку, бездіяльності особистості, нездатності її адекватно сприймати дійсність.

Тривога – це емоційний стан, що виникає в ситуаціях з невідомим закінченням і пов'язаний з очікуванням несприятливого розвитку подій. Тривога проявляється як відчуття безпорадності, невпевненості в собі, безсилля перед зовнішніми факторами як перебільшення їхньої могутності й небезпечності.

Депресія – афективний емоційний стан, який характеризується негативним тлом. Людина в стані депресії зазнає важких, нестерпних переживань пригніченості, туги, відчаю. Її потяги, мотиви, волева активність, самооцінка різко знижені. Зміненим виявляється й відчуття часу, який спливає нестерпно довго. Для поведінки людей у стані депресії є

характерними уповільненість, безініціативність, швидка втомлюваність, що в сукупності призводить до різкого падіння продуктивності діяльності.

Апатія – це емоційний стан, що виникає внаслідок утрати перспективи, емоційного придушення, втрати віри в кінцеву мету, керівництво, успіх кампанії і т. ін. Апатія викликає емоційну пасивність, байдужість до навколишнього середовища, знижує фізичну й психічну активність.

Таким чином, психологічний вплив містить у собі сукупність методів, видів і способів, уміле використання яких дозволяє ефективно впливати на поведінку спільноти. Вплив на емоційну сферу свідомості об'єкта є важливою складовою інформаційно-психологічного впливу.

У зв'язку з цим з'явився цілий ряд публікацій присвячених питанням інформаційно-психологічної безпеки особистості й оцінці психологічного збитку [104].

На думку Г. Грачова, конкретний збиток залежить від самого предмету захисту. Для людини він може полягати в порушенні або невідповідності (по суті, руйнуванні) самооцінки, дезорієнтації в навколишньому оточенні, в порушеннях адекватності уявлень людини про навколишній світ і своє місце в ній, зниженні самоповаги або відчуття упевненості, втраті цілісності Я і втраті індивідуальної унікальності, краху планів, намірів, виборі неадекватних цілей і способів поведінки, попаданні в психологічну залежність від інших суб'єктів дії, духовній деградації, порушеннях психічного здоров'я аж до необоротних патологічних змін психіки [15].

Таким чином, у будь-якому випадку збиток полягає у різному ступеню руйнування тих або інших психічних утворень і структури особистості аж до повної втрати суб'єктності та особової ідентичності. У загальних рисах для соціальних суб'єктів різного рівня складності доцільно виділити наступні види можливого збитку: повне руйнування, придушення або підпорядкування, розчленовування, відчуження частини, якісні зміни (що ведуть до втрати цілісності і індивідуальної унікальності, втрати здатності нормального функціонування і можливостей розвитку).

1.4. Психологічне насильство та деструктивний контроль свідомості

Останнім часом відбувається трансформація соціально-психологічного феномену впливу людини на людину з набуттям ним ознак маніпулювання і психологічного насильства, оскільки так легше приховати його аморальну сутність. Протягом останніх тридцяти років науковці досить активно досліджували це явище. Так, американська психологічна наука має досить великий доробок досліджень і концептуальних напрацювань у галузі маніпулювання свідомістю, психологічного насильства, деструктивного контролю свідомості. Особлива увага приділяється виокремленню проявів маніпулювання. Так, 1986 р. групою фахівців для Американської психологічної асоціації було підготовлено доповідь, присвячену облудним і непрямым технікам переконування та контролю. У цій доповіді

американських колег наведено таблицю континууму впливу – від просвітницько-допоміжного до контролююче-деструктивного, яка дає можливість означити межі, що відділяють конструктивну і прийнятну психологічну дію від маніпуляції і психонасильства.

М. Сінгер і Дж. Лаліч у своїй праці «Культури в нашій свідомості» наводять перелік різних видів деструктивного впливу як на спільноту в цілому, так і на окремого індивіда. Серед видів такого впливу – реформування мислення, примусове переконання, контроль свідомості, експлуатуюче переконання, групове психологічне насильство і власне психологічне насильство [144]. Цікавим для психологів є термін «промивання мізків» (незважаючи на його журналістське, популярне походження і метафоричну образність). Спочатку він відображав різновид цілеспрямованої жорсткої дії на психіку ув'язнених і військовополонених з метою схилити їх до співпраці із своїми ворогами. М. Лангоуні запропонував поняття «ДДД-синдрому» – Синдрому омани, залежності і страху (Deception, dependency and dread (DDD syndrome)), який переживає людина, що опиняється серед спільноти, де практикується психологічне насильство.

Американські психологи У. Чамберс, М. Лангоуні і П. Малиноски в коментарях до розробленої ними Шкали групового психологічного насильства наголошують: «Концепт психологічного насильства (*зловживання*), що спостерігається зазвичай у групах, дає підстави для подальшого теоретичного диференціювання. Психологічне насильство належить до методів, якщо формулювати буквально, за допомогою яких з особою поводяться швидше як з об'єктом для маніпулювання і використання, ніж як із суб'єктом, чий свідомість, автономія, ідентичність і гідність повинні поважатися. Учені дійшли висновку, що групове психологічне насильство слід відмежовувати від реформування мислення або «контролю свідомості», у такому разі останні можна розглядати як особливі випадки першого.

У групах, що практикують реформування мислення, вдаються до таких прийомів психологічного впливу:

- встановлення жорсткого (*тільки*) контролю над часом індивідуума і змістом його думок шляхом нагляду за головними елементами соціального і фізичного середовища, що оточує особу;
- систематичне нав'язування людині відчуття безсилля;
- управління системою винагород, покарань і відзначення подій таким чином, щоб притлумити поведінку, яка відображає цінності та організацію життя індивідуума;
- підтримка закритої системи логіки і авторитарної структури організації;
- докладання зусиль, щоб підтримувати суб'єкта в непоінформованому стані [117].

Усі ці особливості в різних формах і різною мірою можуть, але не обов'язково, виявлятися в групах, що застосовують психологічне насильство. Такі групи також можуть вдаватися до інших менш могутніх або менш систематичних форм впливу, які використовуються для насильства над

людьми у вигляді поводження з ними як з об'єктами. Групи, що практикують психологічне насильство, можуть виникати на ґрунті практично будь-якої людської життєдіяльності.

Під психологічною шкодою, що виявляється в результаті маніпулятивного групового психонасильства, ми пропонуємо розуміти наслідки соціально-психологічного впливу одних людей на інших, що мають такі прояви:

- спотворення або утруднення сприйняття дійсності об'єктами впливу;
- перешкоджання їх самостійному і вільному вибору щодо своїх думок, поведінки і способу життя;
- примус людини до певного способу життя, способу мислення, емоційного стану і поведінки;
- порушення нормального психологічного і соціального розвитку особистості або перешкоджання такому;
- посилення акцентуації або психопатологічних проявів особистості;
- завдання людині фізичної шкоди або майнових збитків.

Основним мотивом психологічного насильства є самоутвердження за рахунок інших, контроль над людьми. Ці ж мотиви і мета можуть реалізовуватися в суто соціально-психологічних формах, набуваючи зовні благовидних рис при одночасному проголошенні найблагороднішої мети, але залишаючись (за маскою лицемірства) джерелами всього лише витонченіших утілень тих же агресії і насильства.

Замасковані таким чином психоагресія і психонасильство, зрозуміло, небезпечніші за прямі і фізичні форми агресії та насильства, оскільки часто розподілені в часі на дрібні непомітні елементи і розчинені в звичних соціальних нормах і ритуалах, звичних автоматизмах (соціальних рефлексів). Жертва психонасильства нерідко одночасно виявляється в полоні стереотипів, позитивного соціального підкріплення і найбажаніших перспектив, що унеможливує швидке розпізнавання агресивного вторгнення у психіку. Саме ці властивості і відповідні форми психоагресії і психонасильства становлять найбільший науковий і практичний інтерес.

У праці Е.Л. Доценко «Психологія маніпуляції» привертає увагу така дефініція: «Маніпуляція – це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованого збудження в іншій людині намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями» [24, с.59]. Наведене визначення, на нашу думку, не містить оцінних і негативних моментів, а має виключно інструментальний характер, що відповідає застосуванню терміна «маніпуляція» в інших сферах життєдіяльності (техніка, медицина тощо). Ще одне визначення психологічного збитку і психоагресії фактично міститься в дефініції психологічної безпеки, яке дає Т. С. Кабаченко: «Під психологічною безпекою ми розуміємо такий стан інформаційного середовища та умов життєдіяльності конкретної людини, групи, суспільства в цілому, який є сприятливим для порушення цілісності, адаптивного (всіх форм адаптації)

функціонування і розвитку соціальних суб'єктів (окремої людини, груп, суспільства в цілому)» [35, с. 4].

Спроба вибудувати термінологію і класифікацію механізмів психологічного насильства через поняття «маніпулювання» у сфері дитячо-батьківських відносин належить А.Б. Орлову. Його визначення звучить так: «Психологічне (поведінкове, інтелектуальне, емоційне і т. ін.) насильство – навмисне маніпулювання дорослими дитиною як об'єктом, ігнорування її суб'єктних характеристик (свободи, достоїнства тощо), яке або руйнує відносини прихильності між дорослими і дитиною, або, навпаки, фіксує ці відносини, що призводить до різних деформацій і порушень психічного (поведінкового, інтелектуального, емоційного, вольового, комунікативного, особового) розвитку» [76, с. 183].

На думку Орлова, «спектр психологічного насильства охоплює:

психологічні дії (загрози, приниження, образи, надмірні вимоги, надмірна критика, брехня, ізоляція, заборони на поведінку і переживання, негативне оцінювання, фрустрація основних потреб і потреб дитини і т. ін.);

психологічні ефекти (втрата довір'я до себе і всього світу, дифузна самоідентичність, полезалежний когнітивний стиль, зовнішній локус контролю, турбота, тривожність, порушення сну й апетиту, депресія, агресивність, поступливість, догідливість, погана успішність, комунікативна некомпетентність, низька самооцінка, схильність до самотності, суїцидальні схильності, затримка фізичного і психічного розвитку тощо);

психологічна взаємодія (домінантність, ефективність, непередбачуваність, непослідовність, неадекватність, неприйняття з боку батьків, бездушність, ригідність, безвідповідальність, невпевненість, безпорадність, самозневага з боку дітей)» [там само, с. 184].

Є.Н. Волков пропонує такі терміни і їх визначення.

Психологічне травмування (психотравмування, психологічна шкода, психологічний збиток) – будь-які суттєві і тривалі негативні соціально-психологічні наслідки взаємодії людини з іншими людьми або її власної індивідуальної активності. Оцінюючи психотравмування слід визначити ступінь тяжкості (незначне, легке, середнє, важке) та основну травмовану сферу (когнітивна, емоційна, поведінкова).

Психологічна агресія (психоагресія) – це соціально-психологічний вплив, навмисно націлений на образу, залякування, формування залежності, експлуатацію та інші види заподіяння психологічної, фізичної і матеріальної шкоди (збитку) іншій людині або групі людей.

Психологічне насильство (психонасильство) – це соціально-психологічний вплив, який навмисно спонукає іншу людину або групу людей до вчинків або поведінки, які не входили в їхні наміри; порушення психологічних меж особистості або соціальної групи, здійснюване без інформованої згоди і без забезпечення соціальної і психологічної безпеки індивіда або групи людей, а також усіх їхніх законних прав, що призводить до соціальної, психологічної, фізичної або матеріальної шкоди (збитку) [12, с. 190].

Такий інструмент, як маніпуляція, може використовуватися (і широко використовується!) як складова частина і психологічної агресії, і психологічного насильства.

З огляду на різні суб'єкти і об'єкти маніпулювання Волков виділяє три види психотравмування, психоагресії і психонасильства:

міжособистісне – у партнерських, подружніх, дитячо-батьківських, професійних та інших відносинах;

групове (внутрішньо- і міжгрупове) – деструктивні культури, злочинні угруповання, «дідівщина», вуличні групи, спортивні фанати і т. ін.;

масове – перш за все за допомогою засобів масової комунікації.

За методами впливу дослідник виокремлює дві основні варіації: пряма психоагресія; маніпулятивна (*прихована*) психоагресія [там само, с. 191].

Концепція примусового «промивання мізків» (brainwashing), описана Р. Ліфтоном у його психологічній теорії тоталітаризму базується на восьми основних методах. Розглянемо ці методи більш детально:

контроль оточення – передбачає жорстку структурування оточення, регулювання спілкування і цензурування інформації;

містичне маніпулювання – означає приписування всім культовим інститутам ореолу таємничості і божественності;

вимога чистоти – стверджує, що все поза межами культу є брудним, «духовно недосконалим», а значить, повинно ігноруватися адептами. Практикується культ сповіді: незважаючи на те, що обряд сповіді пом'якшує біль, знижує імовірність рецидивів, однак він породжує разом з тим і залежність від тих, хто знижує цей біль і відпускає гріхи. У деструктивних сектах сповідь спрямована не на звільнення від почуття провини, а швидше на породження цього відчуття;

«свята наука» – догми проголошуються абсолютною, повною і вічною істиною, що підносить їх на «священний рівень». Будь-яка інформація, яка суперечить цій істині, сприймається як ворожа;

«зарядка» мови – усі деструктивні культури ретельно розробляють і розвивають термінологію ідіосинкразії, яка використовується для того, щоб швидко і спрощено відповідати на будь-які сумнівні і скрутні запитання;

доктрина вище особи – цей метод є природним наслідком «святої науки» і припускає, що особистий досвід не відкидає «факти» в тому вигляді, як вони пояснюються доктриною;

звільнення від існування – згідно з Ліфтоном, «тоталітарне оточення проводить чітку межу між тими, чие право на існування може бути визнаним, і тими, хто такого права не має» [58, с. 433].

Контроль поведінки спрямований на:

- регулювання індивідуальної фізичної реальності особистості (строге визначення, де і з ким проживати, який одяг носити, яку їжу їсти, скільки часу спати і т. ін.);
- позбавлення людини вільного часу (все життя адептів протікає відповідно до строгого часового графіка, у межах якого кожний момент пов'язаний з фізично та емоційно напруженою діяльністю,

що залишає обмаль часу або й зовсім не залишає його для самоти й роздумів);

- вироблення в адепта покірності й залежності (практикується система заохочень і покарань; позбавлення самостійності, об'єднання в пари за принципом «наставництва» або «приятелювання» для спостереження й контролю; доноси лідерів на тих, хто відхиляється від доктрини групи в думках і вчинках;
- використання інформації, отриманої на сповідях, для визначення лінії поведінки).

Потоки інформації контролюються за допомогою:

обману (умисне приховування інформації або її спотворення, щоб зробити її прийнятною);

обмеження доступу до некультових джерел інформації, формування неприхильного ставлення до них (заборона читати газети й журнали, дивитися телевізор, відвідувати театри, спілкуватися з колишніми адептами);

створення джерел культової інформації (видання буклетів, листівок, журналів, тиражування аудіозаписів виступів і промов лідерів, а також використання цитат і формулювань, узятих поза контекстом з некультових джерел).

Контроль мислення здійснюється через:

- примусове ухвалення групової доктрини як істини (звичайно доктрини формулюються за принципом: чорне-біле, добро – проти зла, ми – проти них і т. ін.);
- заохочення тільки «добрих» і «правильних» думок;
- нав'язування специфічної термінології і «розумових кліше»;
- заборона критичних запитань стосовно лідерів і доктрини, а також альтернативних систем вірування і визнання їх правильними;
- використання спеціальних технік з метою пригнічення мислення (спів або гудіння, промовляння молитов, монотонне скандування, спілкування «мовами», медитація, рецитація мантр).

Контроль емоцій передбачає:

- звуження спектра відчуттів особи;
- вироблення й надмірне використання почуття провини (твоя сім'я – джерело гріхів, твої минулі прихильності, думки, відчуття, вчинки – гріховні і т. ін.);
- ритуальне і часто публічне визнання гріхів;
- надмірне використання почуття страху (страх мислити незалежно, боязнь «зовнішнього світу», ворогів, природних лих, страх втратити свій «порятунок», боязнь наслідків виходу з організації);
- «бомбардування любов'ю» (love-bombing), направлене на посилення потреби в належності шляхом використання ігор, подібних до дитячих, співу, обіймів, дотиків і лестощів [115].

Окремим механізмом деструктивного впливу на особу є групове мислення. Це поняття використовує Дж. Джаніс на означення процесу прийняття рішення групою. Джаніс розглядає «феномен групового мислення»

в спеціально організованих для «продукування» рішень експертних групах: у сфері політики, економіки, управління [14].

На основі Джанісової моделі групового мислення можна сформулювати саме поняття «феномен групового мислення» як спосіб роздумів і прийняття рішень, де визначальну роль відіграють мотив, бажання дійти згоди з групою, «прагнення до збігу, відповідності». Дослідник використовує модель групового мислення для пояснення специфічного виду патології групи. На його думку, групове мислення виникає в групі через низку особливих умов. Ідеться передусім про високу згуртованість, «високий ступінь зв'язаності» групи, що веде до прийняття схваленої нею версії дійсності. Усі сили в групі спрямовані на те, щоб тримати всіх членів укупі. Це сила прагнення членів групи триматися разом, лишатися разом як група, належати групі. Учасники такої групи більш сприйнятливі до взаємного тиску. Результатом високої зв'язаності групи є зменшення кількості конфліктів у групі, уникнення зіткнення альтернативних думок. Група не хоче «розгойдувати човна». Сама згуртованість групи – природний і закономірний груповий механізм. Проте високий її рівень може призводити до прийняття рішень з низькою вірогідністю успіху.

Групова організація має, безперечно, і певні «структурні недоліки»:

- групова ізоляція (ізоляція групи, ізольована група), що приводить членів групи до усвідомлення власної важливості для неї;
- наявність директивного лідера, який орієнтує групу при виробленні рішення у вигідному для себе напрямі;
- відсутність чітких процедурних норм, особливо в ситуації напруги або стресу.

Для кращого розуміння суті нашої проблеми слід також розглянути таке поняття, як «ситуаційні провокаційні контексти», за Джанісом, або ситуації стресу. Групове мислення не «функціонує» у звичайних ситуаціях, але можливості його прояву зростають, коли група з притаманними їй високою зв'язаністю, структурними недоліками перебуває в ситуації кризи, стресу. *По-перше*, це спричиняє відчуття невпевненості й напруги в учасників групи і вони використовують групу як засіб створення ясності в розв'язанні проблем; *по-друге*, у членів групи внаслідок стресу відбувається зниження самооцінки й підвищення оцінки самої групи як засобу виходу з кризи. Усе це надає групі високої цінності і визначає прагнення її членів до швидкої і безболісної одностайності.

Усе вищесказане свідчить, що учасники групи схильні притлумлювати свої думки, відмовлятися від власних шляхів розв'язання проблеми заради можливості «належати» групі.

Отже, наслідки групового мислення можна охарактеризувати таким чином:

- формується завищена оцінка влади (*всесильності*) групи, відображенням якої є ілюзія її невразливості й віра в групову мораль;

- члени групи впевнені, що навіть у ситуації стресу членство в групі є раціональним; формуються групові стереотипи, які заохочуються групою.

Наші спостереження за жертвами деструктивних культів засвідчили, що головною метою застосування технік деструктивного контролю свідомості є зміни когнітивно емоційного балансу особистості, вплив на природний темп життя людини. Штучне стимулювання станів ейфорії, надприродного натхнення призводить до того, що людина активно діє, не відчуваючи втоми, самовіддано працює заради втілення ідеї, нав'язаної лідерами групи, а потім настає фаза виснаження, емоційного та фізичного вигорання. У деструктивних організаціях вплив за допомогою таких технік спрямований на руйнацію двох головних опор людської особистості: відчуття видової людської єдності та інстинкту збереження життя. Без цих двох опор людина почувається відірваною від коренів колективного і від коренів індивідуального. У такому стані вона стає дуже зручним об'єктом для будь-яких маніпуляцій та експериментів над її життям. З огляду на сказане вище не спрацьовують загальновідомі методи психотерапії, бо вони базуються на засадах єдності людини з її колективним та її індивідуальним.

Виродження, деградація спільноти. Є підстави вважати, що дегуманізація соціальної взаємодії виступає необхідною та достатньою умовою звироднілості соціальної системи в тоталітарну. Ханна Арендт в своїй роботі «Витоки тоталітаризму» яка вже стала класичною обґрунтувала особливості виникнення «тоталітарної особи», та описала процес перетворення цієї особи в ідеальний об'єкт тоталітарного режиму. Намагаючись виявити основу цього «синдрому», вона знаходить її в тому, що тоталітарна людина – це атомізована людина, людина «маси», а тоталітарні рухи – це рухи не класів, а мас, відірваних від соціального ґрунту, вибитих з традиційних соціальних «осередків». Така людина спочатку є «зайвою», вона описується не тим, що у неї є, а тим, чого у неї немає – неукоріненість, бездомність, відсутність власного «Я», самотність. Звідси – сильний позив до нормального, стабільного, але детермінованого життя. А оскільки можливість самодетермінації вельми обмежені низьким культурно-освітнім рівнем особи, людина готова цілком підкорятися тому, хто здатний забезпечити їй цю стабільність. Саме ця «воля до підкорення» характеризує тоталітарну особу [4].

Т. Адорно та інші учені опублікували унікальне дослідження «Авторитарна особа», в якому автори доводили гіпотезу про те, що індивіди, які знаходять найбільшу сприйнятливість до фашистської пропаганди, мають багато загальних рис, що складають разом одну форму «синдрому», тоді як індивіди, що створюють опозиційний напрям, набагато більш різноманітні [2]. Витоки тоталітаризму виявляються в специфіці взаємодії внутрішнього психічного світу окремої людини і оточуючих його соціальних умов. Такий підхід знайшов віддзеркалення в концепції соціального характеру Е.Е. Фромма. Структура соціального характеру трактується Е.Е. Фроммом з позицій несвідомого психічного: основні категорії соціальної взаємодії

(панування, підкорення, авторитет, влада) прив'язуються до універсальних якостей несвідомого в психіці людини. Залежно від поєднання конкретно-історичних умов ті або інші якості «викликаються до життя» і визначають своєрідність соціального характеру. Соціальний характер розуміється ним як універсальна категорія, що представляє специфічну форму, в якій людська енергія оформлюється через динамічну адаптацію людських потреб в певний спосіб існування в даному суспільстві [112, с.51].

Проблемі виявлення елементів тоталітарної картини світу присвячують свою роботу Л. Гозман і А. Еткінд. Згідно їх концепції, життя людини, яка живе в тоталітарному суспільстві спирається на міфологію, згідно якої світ є простим, незмінним, справедливим і чудовим [18].

Тоталітарний режим упроваджує міфи в суспільну свідомість, формує позитивне відношення мас до тоталітарного режиму, тоталізує маси зсередини, а всіх незгідних, тих, що не піддаються, знищує. Після встановлення тоталітарного режиму атомізація розповсюджується на широкі шари суспільства за допомогою апарату страхання, який включає, окрім терору, також і газети, радіо; проте наймогутніший ефект має розвинута система доносительства і кругової поруки, що закріплює таким чином ефект масової тоталітарної пропаганди. Велику частину своєї роботи Х. Арендт присвячує опису історії і розвитку кризи західної цивілізації, що призвела до тоталітаризму. Як наслідок виводяться загальні симптоми тоталітаризму, серед яких автор називає дегуманізацію, атомізацію, виникнення феномена «натовпу», втрата власне політичного вимірювання існування людей і заміна його «соціальним», придушення «етичного» «технологічним», унаслідок чого люди стають «зайвими» витіснення меншин (методами асиміляції, вигнання або знищення) і неприйнятність їх в їх своєрідності в так званих «правильно і функціонально організованих суспільствах» і т.і. [4].

Протягом останніх п'яти років автор цих рядків вивчала наслідки перебування людей в деструктивних тоталітарних організаціях різного ідеологічного забарвлення від психологічного до релігійного. Основним критерієм деструктивності організації виступає відмова людям в їх праві на людські ознаки. Деструктивна тоталітарна організація захоплює людину цілком, проникає у всі сфери життя, руйнує значущі природні зв'язки, підпорядковує життя людини цілям організації, порушує обмінні інформаційно-енергетичні процеси, не дає змоги для відновлення фізичних та моральних ресурсів.

В ході дослідження стало ясно, що, серед членів будь-якої деструктивної тоталітарної організації, можна знайти людей для яких характерний *тоталітарний синдром особи* або *культува залежність особи*. Тоталітарний синдром особи притаманний емоційно неприступним людям, які намагаються підпорядкувати собі якомога більшу кількість інших людей, сприймають їх як об'єкти, як засіб для досягнення своєї мети. Вони ж допускають ставлення до себе як до об'єктів з боку вищих за ієрархією членів організації. Інша частина членів деструктивних сект – культуво-залежні люди – це якраз ті, хто готовий до хворобливого підкорення. Їм може бути властива

природжена тривожність, невпевненість, не здорова емоційність, яка, до того ж, може бути порушена, в наслідок фізичного та психологічного насильства. Деструктивний контроль свідомості, який практикують в згаданих вище організаціях можна вважати відповідником тоталітарної політичної системи. Нами було проведено загально – національне дослідження «Ставлення громадян до релігії та до поширення «нетрадиційних релігій» [59]. Одним із завдань дослідження було визначення рівня тоталітарних настанов у суспільстві. Наводимо окремі результати цього дослідження, які не були виокремлені в бюлетені:

«Порядним людям слід ігнорувати тих, хто має погані звички й манери»: Згоден – 38,4; Важко сказати – 27,1; Не згоден – 34,4.

«Пошана до авторитету і слухняність – найважливіші риси, яких повинні навчитися діти»: Згоден – 50,7; Важко сказати – 29,6; Не згоден – 19,7.

«Сучасній молоді найбільше потрібна сувора дисципліна»: Згоден – 49,1; Важко сказати – 30,1; Не згоден – 20,8.

«Нам потрібні не закони, а чесні керівники, яким можна довіряти»: Згоден – 50,9 ; Важко сказати – 26,2; Не згоден – 22,9.

«Іноді буває корисно, якщо хтось авторитетний чітко розтлумачить, що є добро, а що зло»: Згоден – 54,5; Важко сказати – 28,4; Не згоден – 17,1.

Видно, що згода з твердженнями, які віддзеркалюють тоталітарний світогляд і до цього часу велика серед наших співвітчизників. В людському суспільстві завжди є небезпека збільшення до критичної маси таких психологічних слабостей, як страх нести відповідальність за своє життя, бажання гарантованого майбутнього, загальна інфантильність, а виходячи з цього, є небезпека піддатися спокусі обрати на виборах нового диктатора. Будь-яка організація і будь-яке суспільство може звиродніти до тоталітаризму. Тоталітаризм – це патологія соціального організму. Не існує «вірусу тоталітаризму», натомість тоталітарний синдром виникає в наслідок порушення балансу здорових сил суспільства. Порушення балансу починається з легітимізації ідеології психологічного насильства, впровадження в повсякденне життя елементів кримінальної взаємодії.

Тож можна цілком погодитися з Г. Ложкіним, який до соціально-психологічних факторів, що роблять безпосередній вплив на інформаційно-психологічну безпеку особистості відносить: деформацію системи норм; неадекватну оцінку національних, культурних і історичних традицій; поява нових засобів впливу на свідомість; деструктивну роль нетрадиційних конфесій; ослаблення найважливіших соціокультурних інститутів держави – науки, освіти, культури; відсутність сформованих психологічних механізмів захисту від маніпулятивних впливів у більшій частини населення [61].

Тож, левову частку психічного життя людини складають представлення, ілюзії, суб'єктивні оцінки, судження і... омани. *Для нормальної соціальної адаптації і функціонування людині необхідний здоровий баланс між стимулами середовища, що спонукують, і образами внутрішнього світу.*

Е. Уїлсон вважав будь-які уявлення і засновані на них ілюзії корисними, здоровими і плідними, якщо вони життєстверджуючі. При введенні в сприйнятливий мозок вони сплавляються з іншими представленнями, ідеями і думками, еволюціонують і стають могутньою програмою виживання. Але якщо в «програмне забезпечення» проникає думка-вірус, «здорові» уявлення перероджуються в «злоякісні» [цит. по 20, с.17].

В сучасних умовах неможливо кожному відкривати закон Архімеда або перевіряти кожен раз елементи таблиці Менделєєва на сумісність із життєдіяльністю людини. В результаті велика частина інформації що використовується людьми – це інформація, отримана від експертів і прийнята на віру. Так сталося, що експерти тримають в своїх руках інформаційну владу в суспільстві, мають можливість маніпулювати рештою людей, за допомогою надання їм життєво необхідної інформації, яку неможливо перевірити ще раз в повному об'ємі і яку тому доводиться приймати на віру. У великій мірі якість сучасного психосоціального простору визначається якістю інформаційного поля, що знаходиться під владою ЗМІ і якістю прямої соціально-психологічної взаємодії людей. Важливо, щоби остання була конструктивною.

2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ МАНІПУЛЯЦІЇ СВІДОМІСТЮ

Окресливши джерела маніпуляції свідомістю не можна залишити поза увагою ті соціально-психологічні закономірності людської взаємодії і за рахунок яких маніпулятивні технології виявляються ефективними. До них ми віднесли суб'єктивну інтерпретацію, суб'єктивну реальність та соціально-психологічну адаптацію.

2.1. Суб'єктивна інтерпретація фактів в процесі соціального пізнання як ресурс маніпуляції свідомістю

Для досягнення своєї мети агенти маніпуляції свідомістю активно використовують об'єктивні соціально-психологічні закономірності спілкування, взаємодії, соціального пізнання.

У контексті нашого дослідження важливими для аналізу виявилися механізми суб'єктивної інтерпретації в процесі соціального пізнання, оскільки вони допускають певні різночитання сприйнятих образів, що й призводить до появи ірраціональних вірувань, помилкових поглядів і негативного міфотворення.

Суб'єктивність є ознакою людського в людині, унікальності її життєвого досвіду та світобачення. Це основа інтимності психічного життя людини і водночас джерело її ілюзій та оман. Вибираючи метод оцінювання достовірності аналізованого матеріалу, сучасна людина, що належить до західної цивілізації, звикла віддавати перевагу здоровому глуздові, логічним доказам, критичному мисленню. Проте досить часто виникають ситуації, коли при аналізі однакових умов робляться абсолютно різні висновки.

Ми схильні думати, що на прийняття нами рішення впливає тільки власний здоровий глузд і логічний аналіз ситуації. Однак це теж омана. На думку Е. Берна, людина свято вірить у силу свого інтелекту, свою чарівність і, що найважливіше, у свою невмирущість [8]. Але дуже часто свята віра в силу свого розуму приводить людину до кризових ситуацій. Практика показує, що далеко не всі люди, які потрапляють у складні, а іноді безвихідні життєві обставини, мають дефекти психіки чи занижкі інтелектуальні здібності. Просто суб'єктивні інтерпретації в процесі соціального пізнання є надто неоднозначними і багатofакторними. Саме тут, на нашу думку, криються передумови виникнення помилок і різночитань у процесі соціального пізнання і причини потрапляння в пастку.

Оскільки світогляд людини, її система переконань формується в процесі соціального пізнання, ми вирішили шукати причини виникнення екзотичних світоглядних систем за допомогою досліджень, присвячених саме процесові соціального пізнання.

Розуміння того, що цінності й світогляд мають соціальне походження, можна знайти як у періоді античності, так і в добі Просвітництва. У XIX ст. цю ідею озвучив К. Маркс, який стверджував, що соціальне буття визначає

людську свідомість. Він першим почав розглядати ідеологію як зброю в боротьбі соціальних інтересів, а також увів поняття «помилкової свідомості», котру трактував як мислення, відчужене від реального соціального буття мислячого. Він же вказував на те, що людське мислення є похідним щодо людської діяльності [64].

А. Шютц у своїх працях звертався до вивчення структури буденного мислення у світлі повсякденного життя. На його думку, «всі типізації буденного мислення самі є інтегральними елементами конкретно-історичного і соціально-культурного життєвого світу, у рамках якого вони вважаються, звісно, очевидними й соціально визнаними» [120, с.139-142].

Як стверджують П. Бергер і Т. Лукман, серед безлічі реальностей існує одна реальність, що є особливою. Це реальність повсякденного життя. Дослідники зазначають: «Я сприймаю повсякденне життя в стані неспання. Це існування у стані неспання в реальному повсякденному житті і його сприймання розцінюються мною як нормальне і самоочевидне, тобто є моєю природною настановою. Реальність повсякденного життя виявляється такою, що вже об'єктивувалася, тобто конституйованою порядком об'єктів, які були позначені як об'єкти до моєї появи на сцені. Мова, що використовується в повсякденному житті, постійно надає мені необхідні об'єктивування і встановлює порядок, у рамках якого набувають значення і смислу ці об'єктивування і саме повсякденне життя» [6, с.7]. На думку цих авторів, найважливішим для людини є знання, що існує постійна відповідність між її значеннями і цими значеннями в навколишньому світі, що у нас є загальне розуміння цієї реальності. «Повсякденне знання – це знання, яке людина поділяє з іншими людьми у звичній, самоочевидній повсякденності буденного життя» [6, с.44].

Г. Райл переконаний, що віра і знання діють в одному полі. Щодо одних і тих самих речей ми можемо стверджувати, що їх можна знати або не знати, що в них можна вірити або не вірити. Але віра виражається в схильності не тільки вказувати якісь твердження, а й здійснювати певні дії, малювати певні образи в уяві, мати певні відчуття. Слово «вірити» належить до сімейства слів, що означають мотивацію, а «знати» – до сімейства слів, що позначають уміння, навички, компетенцію. «Уміння й навички мають свої методи, а звички й схильності – свої джерела. Відповідно, ми замислюємося, що примушує людей вірити в щось або боятися чогось, але не переймаємося тим, що примушує їх знати щось або досягати чогось» [84, с.6].

Процес соціального пізнання має багато об'єктивних причин для різночитання і суб'єктивної інтерпретації. Звичка більшості з нас порівнювати за точністю свій інтелектуальний апарат з комп'ютером може відіграти в житті кожного з нас дуже злий жарт.

Для того щоб описати процес оцінювання достовірності результатів соціального пізнання, Дж. Тернер використав поняття соціальної норми і суб'єктивної валідності.

Соціальна норма – це сприйняті всіма спосіб мислення, відчуття або поведінка, які схвалюються і яких чекають, оскільки саме вони сприймаються

як правильні думки, відчуття і вчинки. Як зазначає Дж. Тернер, самі правила, цінності або стандарти, яких дотримуються всі члени даної соціальної групи, мають значення для цієї групи [103].

Соціальні норми виражають соціальні цінності, тому і нормативні думки є ціннісними думками. У цьому розумінні вони створюють для індивіда зовнішнє середовище і, будучи притаманними даній культурі, спонукають його до певних дій. Соціальні цінності сприймаються нами як незалежна зовнішня реальність. Ідеться про традиції і звичаї, мораль і закон, модне і немодне, про громадську думку, а також чинники середовища, що створюють загальне тло розвитку суспільства.

Про людину, яка бере участь у якійсь справі й упевнена в її прийнятності, доцільності, соціальній бажаності, тобто про людину, що дотримується строго встановлених норм, говорять, що вона суб'єктивно валідна [106]. Отже, суб'єктивна валідність – це переконаність індивіда в тому, що його думки або дії правильні.

Джерелом суб'єктивної валідності є тестування реальності. На думку Л. Фестінгера, не слід розривати меж тестування фізичної і соціальної реальностей – цей континуум і є основою, на якій базується суб'єктивна валідність. Але якщо залежність індивіда від фізичної реальності порівняно незначна, то його залежність від соціальної реальності значно більша. «Думки, переконання, настанови «правильні», «валідні» і «справедливі» тією мірою, якою вони відповідають аналогічним думкам, переконанням й настановам групи людей» [106, с.272].

Досліджуючи питання суб'єктивної валідності, Дж. Тернер звертає увагу на три важливі моменти.

Тестування соціальної реальності це тестування злагожденості в підтримці певної думки: думка або настанова визнаються правильними, валідними, якщо узгоджуються з думками або настановами групи однодумців. Якщо інші люди згодні з моєю настановою і поділяють її, значить вона суб'єктивно валідна.

Для тестування соціальної реальності має значення тільки схвалення членами прийнятної референтної групи схвалення будь-якої іншої людини при цьому не має ніякого значення.

Залежність від тестування соціальної реальності зростає в міру того, як зменшується залежність від тестування фізичної реальності [103].

Як тільки насаджувана ідеологія посіла місце референтної – половину справи зроблено. Люди самі підтримують переконання одне одного, виконуючи роль експертів соціальної реальності.

Для пояснення неадекватності світоглядних настанов великої популярності набула теорія когнітивного дисонансу, суть якої, зокрема, можна розкрити таким чином. Якщо система уявлень людини дає їй змогу адекватно пояснювати те, що відбувається, й орієнтуватися в ньому, вона переживає психологічний комфорт, який супроводжується позитивним емоційним станом (когнітивний консонанс). Якщо ж два або більше елементів системи несумісні один з одним, виникає стан когнітивного

дисонансу, що супроводжується зростанням негативних емоцій (когнітивний дисонанс) і мотивує людину до спроб подолати цей конфлікт. Аналізуючи можливі стратегії подолання когнітивного дисонансу, Л. Фестінгер виділяє серед них насамперед три:

- 1) блокування, відкидання травмуючої інформації;
- 2) руйнування старої системи уявлень як неадекватної і побудова нової, що ґрунтується на останній інформації;
- 3) вписування нової інформації в систему уявлень, що склалася, розширення останньої.

Отже, щоб уникнути болісних переживань, зумовлених ситуацією невизначеності, людина вдається до сприйняття спотвореної, але визначеної в системі її уявлень інформації.

Ще одним важливим чинником, який детермінує когнітивну роботу індивідуума з інформацією, є соціальні цінності. Порівняно з тими спотвореннями інформації, що пов'язані з індивідуальними психологічними особливостями пізнання, «суб'єктивність» оцінок унаслідок впливу соціальних цінностей значно більша. Індивід неминує «споглядає» соціальний світ крізь призму певної системи цінностей. Вони можуть належати до різних рівнів: бути глобальними (добро, краса, свобода тощо) або більш наближеними до буденного життя (гарна сім'я, добробут, діти і т. ін.). Поки цінності незмінні, нова інформація відбирається так, щоб «підтвердити» структуру ціннісних категорій. При цьому можуть виникати два типи помилок: «надвключення» і «надвиключення». Легко помітити, що наявність двох названих видів помилок, пов'язаних із ціннісними категоріями, багато в чому видозмінює процес категоризації і робить соціальне пізнання загальним процесом прямої дії. Людина або підіймає цінності на прапор і йде їх утверджувати, або ігнорує.

Метою маніпулятора є проникнення в поле соціальних цінностей людини. А далі вони самі почнуть працювати на виконання його планів щодо залучення нового «вірного». Ця дія має ще один досить нетривіальний прояв – у груповому схваленні рішень, коли цінності «тиснуть» на кінцевий результат цього процесу. Феномен «групового мислення» (group think), відкритий А. Джанісом, можна трактувати як стиль мислення людей, які повністю належать до єдиної групи, де прагнення до одностайності важливіше, ніж реалістична оцінка можливих варіантів дій. Виникнення цього явища зумовлено відданістю членів групи єдиній системі оцінок щодо найважливіших соціальних проблем, прихильністю членів групи до певної системи цінностей, що і знижує якість рішень [140].

На основі наведених вище фактів і міркувань можна дійти висновку, що система соціальних категорій, асоційованих із цінностями, – важливий і стійкий чинник соціального пізнання, що допускає значну модифікацію образу соціального світу. Особливо важливим є використання цінностей у світі, що швидко змінюється, при здійсненні «швидкої категоризації», коли рішення приймаються на основі не до кінця осмисленого досвіду, й

оперування ціннісними категоріями може призвести до спотворення реальних відносин [140].

Ще однією важливою, на наш погляд, теоретичною основою оцінювання достовірності результатів соціального пізнання є теорія соціальних уявлень С. Московічі [71].

Соціальне уявлення тлумачиться тут як специфічна форма соціального пізнання, що народжується в повсякденному житті людей, коли нове, невідоме, що трапилося в цьому житті, перекладається мовою «буденного», знайомого. С. Московічі вважає, що людина відчуває потребу «приручити» нові враження і тим самим зменшити ризик несподіванки, пристосуватися до нової інформації, вибудувати для себе порівняно цілісну, несуперечливу картину світу. Тому соціальне уявлення і є тим чинником, що конструює реальність для індивіда і групи.

Теорія соціальних уявлень є цілком серйозним підґрунтям для пояснення механізмів соціального пізнання. Вона суттєво доповнює «чисто» когнітивістський підхід: робота із соціальною інформацією тут поєднується із соціальним контекстом значно органічніше, і тим самим здійснюється перехід від індивідуального пізнавального процесу до масової свідомості [22].

Аналізуючи соціальні настанови у психології соціального пізнання, дослідники зробили спробу розв'язати дві найважливіші проблеми: включення емоцій у пізнавальний процес і встановлення зв'язку між пізнанням та поведінкою. С. Джуд і Дж. Кулик, наприклад, підкреслюють, що атитюди задіяно в осмисленні явищ соціальної реальності й включено перш за все в процес категоризації. Атитюди спрямовують пошук соціальної інформації (гіпотеза «селективної експозиції інформації»): суб'єкт демонструє вибірковий підхід до інформації залежно від сукупності сформованих у нього атитюдів. При цьому можливі два випадки: інформація відбирається або за наявності дуже сильного, або, навпаки, дуже слабого атитюду на об'єкт. Цей феномен було визначено як біполярний спосіб відбору «атитюдно-релевантної інформації»: індивід запам'ятовує, фіксує або проатитюдну, або ж контратитюдну інформацію, але ігнорує нейтральну. Це ж стосується і відтворення інформації в потрібний момент. Отже, саме через настанови в соціальне пізнання включається емоційний компонент, що зафіксовано також у дослідженнях ролі настрою при пізнанні соціальних об'єктів [141].

Труднощі процесу соціального пізнання породжують специфічні прийоми евристики, до яких вдається звичайна людина. У цьому розумінні евристика являє собою своєрідний «кодекс» принципів, на основі яких робляться подальші суб'єктивні вкраплення в процес освоєння соціальної інформації. Розрізняють евристику репрезентованості та евристику наявності [145]. У першому випадку йдеться про те, що людині властиво розглядати якісь факти як більш поширені, репрезентативні, ніж це є насправді. При цьому вона спирається на свій життєвий досвід, велику вірогідність подій, тобто категоризує предмети скрупульозно за виділеними ознаками. Аналогічним є застосування прийомів і в другому випадку – в евристиці

наявності: явище оцінюється на основі готових думок, які є в пам'яті і легше за все спадають на думку при формулюванні оцінки. Тут особливо доречно пригадати, що пізнанням звичайної людини загалом завжди є пізнання реальності «життєвого світу», тобто людина пізнає «те, що кожний знає» [6].

Важливу роль у соціально-пізнавальному процесі відіграють соціальні чинники. Особливо популярними стали сьогодні дослідження соціального консенсусу й ролі цінностей у пізнанні. Соціальний консенсус потрактовується як вплив на процес індивідуального пізнання соціальних явищ прийнятих зразків їх тлумачення в тій або іншій культурі, в тому або іншому типі суспільства або його частині. Ці прийняті зразки є суттю певного конвенціонального значення, тобто своєрідні домовленості щодо того, як інтерпретуватимуться ті чи інші дані, отримані в процесі пізнання соціальних явищ [144].

Такі «домовленості» існують у кожній культурі і торкаються перш за все найбільш універсальних характеристик світу: часу, простору, змін, причини, частки, числа, відношення частин до цілого тощо. Загальноприйняті трактування цих характеристик утворюють своєрідну «модель світу», сітку координат, якою послуговуються люди, сприймаючи світ і вибудовуючи його образ. А це означає, що в будь-якому соціально-пізнавальному процесі повинні враховуватися культурно-історичні особливості тих умов, у яких цей процес перебігає [16].

Природа соціального пізнання визначається самою соціальною сутністю людини, її другою природою, від якої вона невіддільна. У численних дослідженнях зі всією переконливістю показано вплив соціального оточення навіть на спосіб роздумів людей про самих себе, а так само величезний його вплив і на інші об'єкти природи.

Використання конвенційних значень веде до того, що більша частина інформації не перевіряється ще раз, оскільки значною мірою спирається на соціальний консенсус, заданий культурою. Тут спрацьовує механізм довір'я. Зазначимо, що за певних умов через низку обставин він може порушуватися, тоді відбувається «злам» соціального консенсусу. Можливості такого «зламу» зумовлена тим, що люди не обов'язково дотримуються загальноприйнятого і серед них трапляються такі, для кого залишається простір для незгоди, тобто для реінтерпретації того, що було прийняте в рамках консенсусу. Без такого інакомислення, альтернативного погляду на світ у пізнанні запанував би повний застій.

Кожного разу при зламі соціального консенсусу виникає ніби нове бачення світу (в історії науки Т. Кун називає це явище «змінюю парадигм»). Воно часто закріплюється в нових формулах мовлення, які «оформляють» новий соціальний консенсус, що постав на місці попереднього. Важливість соціального консенсусу виявляється в закономірності, яка дається взнаки кожного разу при черговому «зламі»: на місці «зламаного» консенсусу негайно постає новий, бо потреба в орієнтирах при сприйнятті тих чи інших подій, мабуть, властива будь-якому суспільству, будь-якій людині. На теренах пострадянського простору злам конвенційної реальності після розвалу

колишнього СРСР викликав бум у поширенні нетрадиційних світоглядних систем.

Величезну роль у побудові образу соціального світу відіграють соціальні інститути. Сім'я і школа, засоби масової інформації і церква протягом усього процесу соціалізації «організують» форми й способи пізнання людиною соціальної реальності. Роль кожного із цих інститутів слід дослідити окремо.

Найтрадиційніше розуміння проблеми різночитання, оман та ілюзій у процесі соціального пізнання органічно вкладається, як на наш погляд, у принципи так званого наївного реалізму, що запропонували Л. Росс та Е. Уорд. Найбільш загальне його трактування таке: незважаючи на те, що більшість явних ознак дитячого егоцентризму зникає у зрілому віці завдяки накопиченню досвіду, цей феномен ніколи не перестає існувати. Дорослі також демонструють серйозні обмеження в розумінні позиції іншої людини і в інших аспектах наївної, або інтуїтивної, психології, особливо тоді, коли стикаються з новими ситуаціями і новими сферами діяльності. Л. Росс та Е. Уорд, сформулювавши принципи «наївного» реалізму і навівши деякі факти на їх підтвердження, зосередилися на з'ясуванні значення цього напрямку для пояснення психологічних причин таких явищ, як соціальний конфлікт і незрозуміння. На їх думку, розуміння пересічною людиною сутності соціальних об'єктів спирається на три взаємопов'язані переконання про взаємозв'язок між власним суб'єктивним досвідом людини і природою явищ, що породжують цей досвід. З дидактичною метою авторам видається доцільним сформулювати ці переконання, або принципи, від першої особи:

- я бачу об'єкти і події такими, якими вони є в об'єктивній реальності;
- мої соціальні атитюди, переконання, уподобання, пріоритети тощо виникають з відносно неупередженого і значною мірою «безпосереднього» розуміння наявної інформації;
- інші раціональні соціальні спостерігачі в переважній більшості прийдуть до тих самих, що і я, реакцій, дій чи думок за умови, що їм була доступна та сама інформація, на основі якої виникли мої погляди, і за умови, що вони переробили цю інформацію достатньо вдумливо й неупереджено;
- неприйняття якимось індивідом або якоюсь групою моєї точки зору може статися з трьох причин: *по-перше* цьому індивідові або цій групі було надано інші відомості, ніж мені (у цьому випадку за умови, що інша сторона розумна й неупереджена, обмін інформацією або її об'єднання повинні привести нас до згоди); *по-друге* цей індивід або ця група, можливо, ледачі, нераціональні або з якихось інших причин не здатні або неохочі логічно прийти від об'єктивних даних до розумних висновків; *по-третє* цей індивід або ця група можуть бути тенденційними в інтерпретації фактів (або при переході від фактів до висновків) через вплив ідеології,

огоїзму або з якого-небудь іншого спотворюючого особового чинника.

Перший принцип, інакше кажучи, стверджує, що я бачу світ таким, який він є, а значить мої переконання, уподобання і подальші дії залежать значною мірою від безпосереднього сприйняття релевантних стимулів-фактів. Другий принцип наголошує, що інші раціональні й розумні люди (за умови, що їм було надано ті самі стимули й інформацію, що і мені, а також що вони обробили цю інформацію достатньо вдумливо й об'єктивно) отримують той самий суб'єктивний досвід, продемонструють ті самі реакції, що і я. Емпіричні докази на підтвердження перших двох принципів «наївного» реалізму було отримано завдяки двом різним дослідженням, проведеним у нашій лабораторії. Перший результат стосується добре вивченого на сьогоднішній день феномену, що дістав назву «ефект помилкової однастайності», другий – не так давно відкритого і менш дослідженого феномену, що виникає за умови, коли один випробуваний створює або чує збіднений слуховий стимул, назва якого йому відома, а інший випробуваний чує аналогічним стимул, не знаючи його назви [90].

Принцип «наївного» реалізму пояснює причини тої однастайної впевненості в дурницях, які ми часто можемо спостерігати в буденному житті.

Дуже показовим із цього погляду є описаний Г. Олпорттом принцип «останньої спроби», що пояснює прагнення людини в складних для неї обставинах «чіплятися» до останнього за якусь звичну істину, відгороджуючись від тих дій, що йдуть ззовні (загроз). Ще більш своєрідною формою перцептивного захисту є відкритий М. Лернером феномен «віри в справедливий світ»: людина вірить в те, що особисто з нею без її провини не може трапитися нічого «поганого», оскільки світ справедливий і в ньому кожний отримує те, на що заслуговує [142].

На основі таких міркувань можливі найрізноманітніші метаморфози прийняття або відкидання людиною тієї чи іншої інформації, а отже, і її поведінки. Це довів М. Селігмен, описавши феномен «вивченої безпорадності». Руйнування образу справедливості, на думку дослідника, призводить до того, що людина переконується в неможливості контролювати свої дії, добиватися результату, що залежить від неї самої. З'являється апатія, у поведінці стають помітними риси «жертви», що є наслідком руйнування «віри в справедливий світ». Психологічний механізм перцептивного захисту стає в цьому випадку найважливішою потребою збереження відповідності образу світу, що склався в голові, реальному світові. Збереження (або незбереження) такої відповідності, як видно з розглянутих прикладів, не може бути продуктом тільки «когнітивних зусиль», але передбачає емоційні й мотиваційні процеси [116, с.309, 310].

Зрозуміти механізм, котрий змушує людей вірити у створену ними ж самими нову реальність, з погляду якої вони починають сприймати всі явища навколишньої дійсності, можна, звернувшись до принципу суб'єктивної інтерпретації. Його суть полягає в тому, що всяка інформація, сприймання і

вплив будь-якої ситуації залежать від особового і суб'єктивного значення, що надається їм людиною.

Звичайно люди постійно недооцінюють визначальний вплив суб'єктивної інтерпретації на їхню поведінку. Із цього погляду вони найчастіше роблять три різні, але взаємопов'язані помилки:

- люди не здатні визнати, що розуміння ними зовнішніх стимулів є більшою мірою результатом активного і конструктивного психологічного процесу, ніж пасивного схвалення й реєстрації якоїсь зовнішньої реальності;
- більшість людей також не здатна усвідомити, наскільки багато привносять у їхні думки їхні ж власні когнітивні процеси;
- люди здебільшого неспроможні усвідомити властиву суб'єктивній інтерпретації мінливість. Одну і ту ж саму ситуацію дві різні людини можуть інтерпретувати абсолютно по-різному.

Виходячи з принципу суб'єктивної інтерпретації, кожна людина формує свою картину світу, по-своєму інтерпретуючи події і факти власного життя. Людина, яка прилучилася до ДТО і постійно зазнає тиску з боку тоталітарної ідеології, схильна приписувати навколишній дійсності особливого значення, що підтверджує її позицію. При цьому інші сприйматимуть її як людину з незвичайними диспозиціями (статус «дивака», ненормального).

У наш час доступність (завдяки засобам масової інформації) думок «експертів» стосовно всіх сторін життя, небажання людини напружуватися для самостійного пошуку відповідей на питання, що її цікавлять, (а останнім часом спостерігається і нездатність до когнітивного напруження) призводять до того, що відбувається профанація понять та образів у багатьох сферах знань, тиражування примітивних, вульгаризованих теорій.

Л. Росс і Р. Нісбетт, у праці «Людина і ситуація» відмічають, що зміна параметрів безпосередньої соціальної ситуації може переважити за впливом індивідуальні відмінності в особових рисах і диспозиціях, які більшість людей визнає за детермінанти соціальної поведінки [88]. Цю основоположну ідею щодо сили і не завжди очевидного характеру впливу ситуації на поведінку людини було неодноразово підтверджено в ході численних лабораторних і прикладних досліджень. Друга позиція, яку відстоюють автори, служить уточненням і в певному розумінні обмеженням першої. Її суть зводиться до необхідності врахування суб'єктивної природи ситуаційного впливу, тобто з'ясування того, якою мірою люди реагують на свої власні «визначення» та «інтерпретації» ситуацій, що стимулюють їхню поведінку і створюють відповідний контекст. Третя ідея пов'язана з поняттями «напружені системи» і «квазістаціонарна рівновага» теорії поля К. Левіна. Ці уявлення акцентують увагу як на динамічних процесах, що стримують зміни, так і на динамічних наслідках самих змін, які можуть відбуватися не тільки в межах соціальних систем, а й всередині когнітивної системи окремого індивіда. Тиск, спрямований на зміну якого-небудь елемента або зв'язку в системі, наштовхується часто на протидію з боку

гомеостатичних процесів, що протікають усередині цієї системи. Коли ж зміна все-таки відбувається, її результати часто поширюються на всю систему в цілому і, будучи «неочевидними» за характером, продовжують позначатися до тих пір, поки вся система знову не повернеться до рівноваги [88].

Розглянуті вище ідеї соціальної психології допомагають зрозуміти, яким чином буденні інтуїтивні уявлення про поведінку можуть призводити до помилок, що таять у собі іноді небезпеку серйозних особистих і соціальних втрат. Кожне із цих концептуальних положень виділяє ряд детермінант соціальної поведінки, які або характерним чином недооцінюються, або не беруться до уваги при інтерпретації соціальних ситуацій як учасниками, так і спостерігачами останніх.

Проведений нами аналіз дає підстави виокремити такі закономірності відображення процесу соціальної взаємодії і соціального пізнання в людській психіці:

- соціальна і культурна зумовленість людської психіки, залежність її конструювання і програмування від соціальних та інформаційних впливів;
- істотна залежність психіки і поведінки людини від ситуаційних (зовнішніх) чинників;
- суттєвий вплив моделювання й прикладу інших людей на психіку і поведінку індивіда; обмеженість буденної людської психіки, що перешкоджає адекватному сприйманню реальності і підсвідомо впливає на поведінку, емоції і мислення;
- значуща питома вага у свідомості людини соціально-психологічних автоматизмів (стереотипів), що уможливорює маніпулятивний вплив на неї.

Отже, висока варіативність суб'єктивної інтерпретації в соціальному пізнанні дійсності спричинюється до помилок та ілюзій.

2.2. Особливості суб'єктивної реальності індивіда як ресурс маніпуляції свідомістю

Згідно результатів нашого емпіричного дослідження такі особливості суб'єктивної реальності індивіда, як ідентичність, міфічна свідомість тоталітарна свідомість та правова самосвідомість виступають ресурсами маніпуляції свідомістю. У нашому дослідженні ми використовуємо категорії самосвідомість, суб'єктивна реальність, внутрішній світ людини як синоніми. Однак, за основу ми приймаємо визначення Ю. Гиппенрейтер, яке постулює самосвідомість як образ себе і відношення до себе, з яких виводить головні функції – пізнання себе, удосконалення себе, пошук сенсу життя. При цьому абсолютно ясно стверджується, що пошук сенсу життя є одна з найважливіших функцій самосвідомості [17].

Розглянемо особистісну ідентичність як ресурс маніпуляції свідомістю. У вітчизняній психології уявлення про ідентичність традиційно розвивалися в межах досліджень самосвідомості і самоствавлення. Крім того, ідентичність

(самість) розглядалася як один з аспектів проблеми Я. Іншим напрямом дослідження ідентичності у вітчизняній психології є вивчення самовизначення і соціалізації особистості.

Традиція використання категорії «ідентичність» у психологічній літературі спирається на загальновідому онтологічну істину, що річ є самою собою і не чимось іншим. Справжність означає тотожність між тим, що мислиться, і тим, як це оформлюється у словах, між тим, що є у свідомості, і тим, яке це виражається в зовнішній поведінці. У цьому розумінні можна стверджувати, що ідентичність людині не дається – вона задається; її розвиток підлягає обговоренню не в термінах «формування», а в термінах «досягнення» і «становлення». Ж. Піаже пов'язує поняття ідентичності з розвитком поняття «об'єктна незмінність». Формально поняття «індивідуальна ідентичність» збігається з поняттям «об'єктна ідентичність». Досягнення особою індивідуальної ідентичності надає їй відчуття сили, цілісності, захищеності, інформаційної стійкості [79].

З огляду на суб'єктивно-об'єктивний принцип індивідуальна ідентичність повинна мати подвійну характеристику. Ця ситуація досить добре описується поняттям «цінності», які створюють ідентичність однієї людини або групи [25; 70]. Ідентичність суб'єкта залежить від того, як він сам себе інтерпретує, що для нього є цінністю. Більшість дослідників трактують ідентичність як результат якогось процесу (самопізнання, саморозуміння, самоототожнення, ідентифікації-відчуження і т. ін.) і підкреслюють її екзистенційний характер, не забуваючи і функціональний аспект. Ідентичність трактують і як відчуття, і як суму знань про себе, і як поведінкову єдність, тобто вона є складним інтеграційним психологічним феноменом.

Описуючи структуру ідентичності, дослідники по суті розкривають її зміст. Е. Еріксон визначає зміст ідентичності як конфігурацію, яка поступово об'єднує конституціональні задатки, базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, ефективні захисти, успішні сублимації і постійні ролі. Це визначає систему цінностей, ідеали, життєві плани, соціальну роль індивіда, його включеність у конкретно-історичне життя суспільства. Даний опис змісту ідентичності допускає її проникнення на всі рівні соціально-психологічної і суб'єктивно-психологічної реальності. У цьому значенні ідентичність вбирає в себе всю мислиму різноманітність функціональних і смислових значень.

Огляд структурного аналізу ідентичності дає змогу утледити в її змісті аналогію із символами, але в той же час ідентичність має структурну будову, основу якої становлять значення, цінності, прототиби, породжувані самосвідомістю і закріплювані пам'яттю.

Опис типологій ідентичності дає змогу перейти від з'ясування змісту ідентичності до розгляду форм її вираження, підтверджує різноманітність видів ідентичності (его-ідентичність і групова ідентичність, особова і соціальна, позитивна і негативна, зовні обумовлена, набута, запозичена, об'єктна та індивідуальна, передчасна, дифузна, досягнута, усвідомлювана і

неусвідомлювана, актуальна і віртуальна, реальна, ідеальна, негативна і пред'явлена), що виражають багатозначність її змісту. Це й дає підстави дослідникам виділяти різні види ідентичності (Е. Еріксон, Х. Ремшмідт, П. Бергер, Т. Лукман, Ю. Хамбермас та ін.).

Ідея існування двох основних аспектів ідентичності – орієнтованої на соціальне оточення (соціальна ідентичність) та детермінованої унікальністю проявів людини (особистісна ідентичність) – є панівною в сучасній західній психології (Х. Теджфел, Дж. Тернер)

Соціальна ідентичність виявляється за умови перенесення уваги з різноманітності суб'єктів та об'єктів дійсності на аспект тотожності, подібності. Особистісна ідентичність відображає дослідницький підхід: відволікання уваги від єдності об'єктів і суб'єктів і зосередженість на відмінностях. Соціальна та особистісна ідентичності не є виокремленими частинами – вони здатні існувати тільки в системі Я і репрезентується в недиференційованій формі як єдине ціле. На наш погляд, найбільш важливими в розвитку ідентичності є такі аспекти: незадоволеність своїм чинним «Я», втрата ідентичності «вимиває» людину з контактів і соціального життя, веде до втрати сенсу життя, тобто йдеться про екзистенціальну проблему. Отож відчуття ідентичності та екзистенції взаємопов'язані; прояви ідентичності на рівні ідентифікації визначають манеру поведінки, стиль одягу, найменування себе, певні аспекти релігії, мови, зовнішнього вигляду, способу життя і споживання, ставлення до розподілу праці між статями тощо; становлення ідентичності – це відмова людини від метушні, рольових експериментувань та спокус, це зосередження на реалізації емоційно-оцінних та когнітивних аспектів ідентичності через поведінкові патерни. Тобто кульмінаційним, по суті, є сплав, єдність думки і слова, слова і вчинку, свідомості і поведінки.

Важко заперечити той факт, що ідентичність є складовою суб'єктивно-психологічної реальності як множини інтерсуб'єктивних аспектів ідентичності – самоідентичність, дискурсивних і смислових основ ідентичності, її діалогічної інтенціональності. Це підтверджується також аналізом варіантів втрати ідентичності і шляхів звільнення від залежності як набуття ідентичності. Ще І. Кант відзначав, що власне здатність людини володіти уявленням про своє Я робить її особистістю, і «через єдність свідомості при всіх змінах, яких вона може зазнавати, вона є однією і тією ж особою» [32].

Суб'єктивне та індивідуальне в людині інтегруються в самоідентичність. Ідентичність визначається як відчуття суб'єктом відповідності власної особи, здатність до самостійного виявлення відповідності особи, її об'єктивної належності до тієї або іншої системи об'єктів при збереженні уявлень про цілісність та унікальність власного Я. Це відповідність якоїсь об'єктивної ідентичності, що створює якісь нормативні «рамки» особової поведінки і багато в чому зумовлена зовнішніми чинниками і діями, а самоідентичність містить у собі додатковий елемент – елемент творчого

суб'єктивного осмислення ідентичності, що дає змогу зберігати унікальність і неповторність окремої особистості.

Звернімося до результатів одного з фундаментальних досліджень ідентичності, яке провела Л. Шнейдер. В онтологічному плані автор виділяє такі статуси особистісної ідентичності, як «мораторій», «передчасна ідентичність», «дифузна ідентичність», «досягнута ідентичність». Оскільки кожний із цих статусів є значущим для нашого дослідження, розглянемо їх більш детально.

Мораторій – це статус ідентичності, коли людина переживає кризу ідентичності й активно намагається подолати її, випробовуючи різні варіанти. Так, мораторій звичайно характеризується високим, а передчасна ідентичність – низьким рівнем тривожності. Вищі рівні ідентичності відрізняються більш високою самоповагою.

Безпосередніх зв'язків між рівнем ідентичності та інтелектом не виявлено, але встановлено значущі відмінності в стилі мислення. Дифузній і передчасній ідентичностям відповідає нижчий рівень інтелектуальної самостійності, особливо при розв'язанні складних завдань у стресових ситуаціях: представники першого типу в таких випадках почуваються скутими, другого – намагаються вийти з гри. Мораторій і зріла ідентичність поєднуються з більш складними і диференційованими культурними інтересами, більш розвинутою рефлексією.

Передчасна ідентичність дає найвищі показники щодо авторитарності і найнижчі – щодо самостійності. Передчасна ідентичність формується в тих випадках, коли людина взагалі не робила незалежних життєвих виборів, тоді ідентичність нею не усвідомлюється, зазвичай це варіант нав'язаної ідентичності.

Дифузна ідентичність – це статус ідентичності без чіткої мети, цінностей і переконань, спроб активно їх сформувані. Людина з дифузною ідентичністю може перейти в стадію мораторію, а відтак перейти до зрілої ідентичності. Але так само вона може або назавжди залишитися на рівні передчасної ідентичності, відмовившись від активного вибору і самовизначення, або піти шляхом дифузії.

Ознаками розмитої (дифузної) ідентичності є: незадоволеність собою і своїми можливостями, сумнів у своїй здатності викликати повагу інших; сумнів у цінності власної особистості, самовідстороненість, що граничить з байдужістю до власного Я, втрата інтересу до свого внутрішнього світу; ригідність Я-концепції (небажання змінюватися на тлі загального позитивного ставлення до себе); острах, що власна особистість, характер і діяльність здатні викликати презирство, нерозуміння, засудження; внутрішньоособистісні конфлікти, суперечності, занижена самооцінка, що примушують сумніватися у своїй здатності щось змінити або зробити в житті; самозвинувачення, готовність поставити собі у провину всі промахи і невдачі, гостре переживання власних недоліків [118, с.66-67].

Л. Шнейдер формулює також критерії позитивної (зрілої) досягнутої ідентичності. До них вона відносить уявлення особи, що її характер і

діяльність здатні викликати в інших повагу, симпатію, схвалення і розуміння; усвідомлення цінності власної особи і одночасно цінності свого Я для інших; висока самооцінка та внутрішня енергетика, упевненість у собі при високій внутрішній напруженості; бажання відповідати ідеальному уявленню про себе; підвищена рефлексія, усвідомлення своїх труднощів; визначеність життєвої ситуації; висока товариськість, що пояснюється завантаженістю життя і заклопотаністю повсякденними справами; орієнтація на інших, визнання їх значущості [118, с.65].

На особливу увагу заслуговує явище «псевдоідентичності», котре полягає в стабільному запереченні людиною своєї унікальності або, навпаки, її амбітному підкреслюванні з переходом до стереотипії, а також у порушенні механізмів ідентифікації і відособлення в бік гіпертрофованості, у порушенні часової зв'язності життя, у ригідності Я-концепції. Цей феномен проявляється у хворобливому неприйнятті критики на свою адресу, низькій рефлексії. У деяких випадках псевдоідентичність можна трактувати як гіперідентичність унаслідок тотального поглинання індивідуума статусом, роллю, роботою, іншим об'єктом або суб'єктом на тлі високо позитивного оцінювання власних достоїнств і порушення довірчих, гнучких зв'язків із соціумом, прагнення досягти мети будь-якими засобами [118].

Н. Алікіна описує механізми помилкової, а тому потенційно руйнівної, ідентифікації. За визначенням дослідниці, помилкова ідентифікація – це свідоме або неусвідомлене уподібнення об'єктові (а згодом і ототожнення з ним), що є (або стає) неавтентичним власному Я суб'єкта, його прагненням, намаганням, особистісним інтенціям. Носіїв помилкової психологічної ідентифікації лише умовно можна вважати за повною мірою свідомих реалізаторів життєвих (нібито власних) домагань. Отже, людина може не бути «сама собою» через соціально-психологічні ідентифікації руйнівного типу [3].

В окремих випадках мають місце фатальні ідентифікації (а в крайніх – фатальні уподібнення і навіть фатум уподібнення). Фатальні ідентифікації структурують психічну діяльність (від функціонування психічних процесів до психологічних особливостей індивідуальної вибірковості та індивідуальних схильностей у наданні переваги) у такий спосіб, що ставлення до світу в людини стає не адаптивним. У наслідок цього спотворюється розвиток особистості, та руйнується процес реалізації її позитивних життєвих домагань.

Можна також говорити про ситуативні руйнівні ідентифікації. На рівні реалізації певних ситуативних цілей (намагання як старання спроба чогось досягти і домагання як конкретна наполеглива дія, що є суб'єктивно виправданою і спрямованою на досягнення певної мети) вони зумовлюють руйнацію життєвих домагань особистості в невизначеній перспективі часу [3, с.30].

Основним механізмом помилкової ідентифікації Н. Алікіна називає сугестивні мотиви. Останні мають стосовно їхнього носія зовнішній, запозичений характер. Унаслідок некритичного сприймання реальності в

людини виявляються форми поведінки, що, власне, не були їй властиві; її дії стають суб'єктивно невмотивованими, змінюється система взаємодії з оточенням і світом, спостерігається відчуження від реальних потреб. Стан сугестії можна розглядати як результат дії помилкових психологічних ідентифікацій, що зазвичай відбуваються в буденному житті особи. Отож ідеться про зловживання психологічними закономірностями, які притаманні людині і які зумовлюють її поведінку, почуття, життєві наміри, тобто про шкідливий психологічний вплив на особистість, психологічне насильство над нею і маніпулювання її поведінкою, навмисне створення особистісного психологічного фальсифікату – «людини-підробки», що діє проти своїх інтересів на користь улесливим лиходіям і шахраям [3].

Таким чином переживання резонансу з почуттями іншої людини, її ентузіазм іноді сприймаються як своє власне емоційне збудження і власне бажання. Шлях помилкових ідентифікацій приводить людину до формування псевдоідентичності.

Набуття ідентичності є складним і болісним для людини процесом і навіть у сприятливих соціальних умовах людині досить складно віднайти власну ідентичність. Часто несформована, дифузна або порушена соціальна ідентичність, нездатність індивіда чітко усвідомити своє місце в малій групі та психосоціальному просторі призводять до того, що його легко втягнути в неприродну для нього активність. До того ж цілеспрямовані дії інших людей на розмивання вже сформованої ідентичності індивіда також підвищують ризик його попадання в залежність.

Розглянемо міфічну свідомість як ресурс маніпуляції свідомістю. У ході нашого дослідження ми піддавали аналізу міфічну свідомість випробуваних як складову частину феномена, що нас цікавить.

Про роль ілюзій і міфів у людській історії писав свого часу З. Фрейд. Він вважав, що масам не властиве прагнення до істини, що вони «вимагають ілюзій, від яких не в змозі відмовитися. Вони завжди віддають перевагу ірреальному, а не реальності, нереальне діє на них з тією ж самою силою, що і реальне. Вони виявляють очевидну тенденцію не відрізняти одне від іншого» [109, с.87]. Завершуючи свої міркування про міф, З. Фрейд приходять до висновку, що міф має так до кінця і не оцінену дивну здатність перебудовувати всю нашу духовну структуру. Більше того, за З. Фрейдом, дія міфу на психіку схожа на дію хімічних речовин, зухвале наркотичне сп'яніння на чисто біологічному рівні [там само].

К. Юнг приділяє величезну увагу ролі міфів у психічній організації людини. На його думку, міф потрібний людині, він виводить її за межі повсякденності, але в той самий час породжує безліч ілюзій. Міф не створювався свідомо, він «відбувся» і здійснює величезний вплив на людину і людські маси [125].

У праці «Свідомість і несвідоме» К. Юнг зауважує: «Психологічні умови середовища незаселеного звичайно залишають за собою схожі міфологічні сліди. Небезпечні ситуації, будь то фізична небезпека чи загроза душі, викликають афективно заряджені фантазії, а оскільки такі ситуації

регулярно повторюються, тобто є типовими, вони дають початок архетипам, як я назвав усі мотиви міфів загалом. Із живого джерела інстинкту випливає все творче, отже, несвідоме не просто зумовлене історією, а й саме породжує творчий імпульс» [126, с.15]. Учений дійшов висновку, що існування індивідуальної свідомості спонукає людину до пізнання труднощів як внутрішнього, так і зовнішнього життя. Як навколишній світ відкривається поглядом первісної людини своїми сприятливими або ворожими сторонами, так і вплив власного несвідомого здається їй супротивною силою, з якою вона повинна дійти згоди так само, як і з видимим світом. Саме цій меті служать її незліченні магичні дії. На більш високих ступенях цивілізації релігія і філософія виконують те ж призначення. Кожного разу, коли така система адаптації зазнає невдачі, загальна стурбованість виливається у хвилювання і безлад, а відтак робляться спроби віднайти нову відповідну форму відносин з несвідомим [126].

М. Еліаде пішов ще далі: він спробував інтегрувати міф, розглядаючи його як найзначнішу форму колективного мислення в загальній історії думки. І оскільки колективне мислення ні в одному суспільстві ніколи повністю не заперечується, незалежно від рівня його розвитку, ми не могли не побачити, що сучасний світ усе ще зберігає сліди містичної поведінки: наприклад, ухвалення всім суспільством деяких символів інтерпретується як збереження колективного мислення. Нескладно показати, що функція національного прапора зі всім тим, що він має на увазі, зовсім не відрізняється від «ухвалення» будь-якого із символів архаїчних культур. Це все одно, що сказати: у площині суспільного життя немає розриву в послідовній зміні архаїчного і сучасного світів. Єдина значна відмінність полягала в наявності у більшості індивідуумів, що становлять сучасне суспільство, персонального мислення, яке було відсутнє, або було майже відсутнє, серед членів традиційних суспільств.

М. Еліаде розглядає міф як тип людської поведінки і водночас як елемент цивілізації, тобто таким, яким він є в традиційних культурах. На рівні індивідуального сприйняття міф ніколи повністю не зникав: він виявлявся в сновидіннях, фантазіях, прагненнях сучасної людини. Численна психологічна література привчила нас до розкриття великих і малих міфологій у несвідомій і напівсвідомій діяльності кожного індивідуума. Але на цей час нас понад усе цікавить, що ж у сучасному світі стоїть на тому центральному місці, яке в традиційних культурах займає міф. Іншими словами, розуміючи, що великі міфічні теми продовжують повторюватися в неспокійних глибинах психіки, ми все ще не перестаємо цікавитися – чи зберігся міф як зразок людської поведінки в більш-менш деградованій формі серед наших сучасників. Дослідник стверджує, що захист від часу, який ми бачимо в будь-якого роду міфологічній позиції, що фактично невіддільна від людської природи, з'являється, різним чином замаскований, у сучасному світі, в основному в його відволіканнях, розвагах. Саме тут можна бачити радикальну відмінність, що існує між сучасними культурами та минулими цивілізаціями. У всіх традиційних суспільствах будь-яка важлива дія

відтворювала свою міфічну, надособистісну модель, а отже, мала місце в священному часі. Праця, ремесло, війна і любов – усе це були таїнства. Повторення того, що пережили боги і герої, надавало людському існуванню священного аспекту, доповнювало його священною природою, приписуваною життю і космосу. Відкриваючись таким чином Великому Часу, священне існування, яким би бідним воно не було, збагачувалося за своїм значенням: в усякому разі, воно не зазнавало тиранії часу. І тільки в сучасному суспільстві людина відчуває себе в'язнем своєї повсякденної праці, у якій вона ніколи не може звільнитися від пут часу.

Ми не можемо стверджувати, що сучасний світ повністю подолав міфічну поведінку – змінилося лише поле діяльності міфу: він більше не домінує в найважливіших сферах життя, а витіснений на приховані, несвідомі рівні психіки, частково в другорядну і навіть неусвідомлювану, безвідповідальну діяльність суспільства [122].

Автор відомої книги «Повстання мас» Ортега-і-Гассет вважає, що сучасна цивілізація ставить перед людством такі складні завдання, а вирішення їх таке непросте, що ми нерідко прагнемо усунути від їх вирішення, шукаючи порятунку в міфах та ілюзіях [76].

Пояснити вплив міфу на людську свідомість спробував і Ф. Кесседі. На його думку, міф є породженням колективу, вираженням колективної єдності, спільності й цілісності. Колектив – сила, що творить міф. І жодна критика не в змозі похитнути могутність міфу, поки він залишається живим міфом – живим уособленням колективних уявлень, прагнень і мрій. Міф об'єктивує суб'єктивні колективно-несвідомі переживання й емоційно-вольові прагнення людей в образах фантазії, є безпосереднім виразником відчуттів і переживань людини, її сподівань і вольових імпульсів. У міфі відчуття переважають над інтелектом, емоції – над думкою, вольові імпульси – над пізнанням. Основна функція міфу не пізнавально-теоретична, а соціально-практична, спрямована на забезпечення єдності й цілісності колективу. Міф сприяє організації колективу, збереженню його соціальної і соціально-психологічної монолітності. Міфічна свідомість не розрізняє віру і знання, існуючи до моменту осмислення їх протилежності [40, с.45].

О. Лобок розширює поняття міфу, розуміючи під ним будь-яку суб'єктивну істину, що приймається без доказу. Проте навіть у свідомості освічених представників раціонально організованої сучасної західної цивілізації такого роду уявлення займають вагоме місце. «Як міф первісної людини непроникний для даних безпосереднього досвіду і базується на якихось колективних уявленнях, істотно більших, ніж платформа безпосереднього життєвого досвіду особи, так і істини сучасної людини мають глибоко понаддосвідний характер, якщо мати на увазі під досвідом індивідуальний досвід особи. Усе, що сучасна людина називає істиною, так чи інакше санкціоновано якимось колективним досвідом культури, недоступним для особистого сприйняття окремого індивіда» [60, с.15]. Він вимушений приймати колективний досвід культури (у тому числі науки) на віру; більше того, головна функція міфу, на думку О. Лобка, це ідентифікація

з певною соціокультурною групою. «Віра в ті або інші істини цієї культури (в якій він народжений) є фундаментальною умовою його існування в цій культурі. Він просто вірить в істини своєї культури, і тому будь-яка культурна істина об'єктивно функціонує стосовно нього так само, як і первісний міф» [60, с.16]. Неважко переконатися в тому, що міфологічний характер, який визначається більшою мірою механізмами соціальної ідентифікації, ніж пізнавальної діяльності, притаманний світоглядним структурам різного рівня – від релігійних вірувань і наукових теорій та принципів до гасел фанатів спортивних клубів і зірок шоу-бізнесу. Психологічно всі вони відіграють важливу роль, структуруючи, упорядковуючи картину світу, вносячи в неї смислову нерівномірність, виділяючи щось як більш важливе порівняно з іншим.

Потреба в міфі, на думку О. Лобка, – це і є потреба в сенсі. «Саме міф розставляє перед людиною систему своєрідних «показчиків»: що повинно бути більш цінним, а що – менш, що повинно бути більш значущим, а що – другорядним і третьорядним за своєю значущістю. Саме міф – ілюзорна і безглузда конструкція з погляду зовнішнього спостерігача – створює систему тих базових орієнтирів, що дають змогу представникові тієї або іншої культурної спільноти твердо знати, яким чинникам навколишнього наочного світу слід віддавати перевагу» [60, с.57].

Поняття міфу не випадково увійшло до змістової сфери гуманітарних наук насамперед у контексті вивчення архаїчних форм свідомості, починаючи від ранніх етапів антропогенезу і закінчуючи, як правило, античністю, і лише порівняно недавно набуло поширення при вивченні форм свідомості і духовної культури сучасного суспільства. Дійсно, найбільш виразно міфологічна природа світогляду виявляється у відсутності критичного ставлення рефлексії до засвоєваних ззовні постулатів і пояснювальних схем. Рациональне світосприймання не відміння міфологічної природи світогляду. «Сучасна людина – це людина, вихована в традиціях наукового мислення, і тому виразно усвідомлює цінність несуперечливого впорядкування фактологічної інформації. Проте ось що цікаво: як тільки справа доходить до її особистих міфів, тобто міфів, що мають для неї особистий сенс, вона починає демонструвати абсолютно зневажливе ставлення до яких би то не було фактів: «тим гірше для фактів!» – знову і знову підтверджуючи, що міф – це не екзотична периферія культури, але її фундаментальна підстава, основа будь-якого складу мислення» [60, с.20].

Можна стверджувати, що міфологічний шлях пізнання світу є екологічним для людської психіки. Він є провідним способом соціалізації та формування особистості на ранніх етапах онтогенезу, але залишається актуальним протягом всього життєвого шляху людини.

Тож, міфи є своєрідними детермінаторами архетипів підсвідомого, що актуалізують їх до розгортання в соціальному просторі життя людини. У дорослої людини рушієм психічного розвитку стають провідні цінності, що зумовлюють специфічну форму смислоутворення, яке актуалізується за допомогою феноменів міфологічної свідомості. Існують міфи, що

підвищують «енергетику», силу духу, підсилюють стійкість особистості до зовнішньої примусової дії. Разом із тим поширені міфи, що послаблюють «енергетику» людини, дезорганізують і деморалізують її, знижують саморегуляторний потенціал особистості.

У поєднанні з процесами уяви та емоціями міф може відігравати роль програми життя людини. Основною депрограмування є процес усвідомлення та осмислення своїх міфів, вихід за межі їх впливу, натомість формування цілісного, інтегрованого світогляду.

В основі схильності до душевного рабства лежать три неусвідомлювані базові страхи людини: страх кінцевого, страх нескінченного та страх самого себе. Алгоритм міфічного механізму маніпуляції свідомістю має приблизно такий вигляд: прилаштування до духовних цінностей об'єкта, дезорганізація ціннісно-сислової сфери, псевдо задоволення духовних потреб на основі механізму фасцинації (підміни).

2.3. Соціальна адаптація особистості як ресурс маніпуляції свідомістю

У вітчизняній психологічній науці вивчення феноменів соціальної адаптації представлено у двох парадигмах: концепції діяльності [54] і теорії психічного як процесу [91]. У дослідженнях, що базуються на концепції діяльності О. Леонтєва, адаптація особистості трактується як активне засвоєння індивідом соціального досвіду, оволодіння навиками спілкування, соціальними ролями. Другий напрям у вивченні адаптаційного процесу базується на теорії психічного як процесу. Автори, що вивчають адаптацію особистості з позицій цього підходу, визначають її через поняття «психологічної включеності» індивіда в соціальне середовище.

Останнім часом прикладні аспекти проблеми адаптації особистості розробляються вітчизняними психологами за багатьма напрямками. У прикладних галузях (медичній психології, патопсихології, у дослідженнях девіантної поведінки і т. ін.) чимало уваги приділяється забезпеченню адаптації індивіда в тому або іншому середовищі і подоланню його дезадаптації [5, с.92]. Для розуміння соціально-психологічних аспектів адаптації особистості в умовах соціально-економічної кризи нашого суспільства велике значення мають дослідження як із сучасних проблем адаптації особистості в цілому, так і з окремих аспектів адаптації. Таким чином, проблема адаптації особистості досліджується вітчизняними вченими широко і всебічно. Актуальність таких наукових досліджень пояснюється перш за все практичними потребами нашого суспільства.

Психологічний словник трактує адаптацію особистості як постійний процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища і як результат цього процесу. «Основні типи адаптаційного процесу: тип, що характеризується переважанням активної дії на соціальне середовище, і тип, що визначається пасивним, конформним ухваленням мети і ціннісних орієнтацій групи, – формуються залежно від структури потреб і мотивів

індивіда» [83, с.11]. Як додатковий можна виділити ще один тип, коли активність суб'єкта направлена на пошук для себе такого середовища, яке б найкращим чином гармоніювало з його індивідуальними та особистими властивостями [5]. При цьому може спостерігатися реакція уникнення, або відхід з того середовища, яке не гармоніює з індивідуальними та особистими рисами [41]. «Проте в людській поведінці відхід із середовища може набувати не тільки фізичних (зміна ареалу розселення), а й інших форм, як-то різні психологічні захисти» [119, с.13].

А. Налчаджян розуміє під адаптацією «той соціально-психологічний процес, який за сприятливого перебігу приводить особу до стану адаптованості» [72, с.18]. Стан соціально-психологічної адаптованості він характеризує як стан взаємостосунків особи і групи, коли особа без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої основні соціогенні потреби, повною мірою йде назустріч тим рольовим очікуванням, які пред'являє до неї еталонна група, і переживає стан самоутвердження. І. Кряжева тлумачить адаптованість особистості як оптимальну реалізацію внутрішніх можливостей, здібностей людини і її особового потенціалу в значущій сфері [45]. А. Сіомичев, коли йдеться про адаптованість, має на увазі «ступінь відповідності психічних можливостей людини вимогам діяльності в заданих умовах» [94, с.8]. Поряд з адаптованістю він вводить поняття «адаптивної», тобто здатності людини виробляти адекватні умовам способи поведінки й діяльності на основі притаманних їй властивостей. А. Растігєєв позначає здатність до адаптації терміном «адаптагенність» [89, с.4].

На думку В. Петровського, поняттям, протилежним до адаптивної активності, є неадаптивна, яка виражається в тому, що «між метою і результатом активності індивіда складаються суперечливі відносини: намір не збігається з діянням, задум з утіленням, спонука до дії – з її підсумком» [78, с.197,198]. Петровський виділяє три сфери прояву неадаптивної активності:

- 1) наочна діяльність;
- 2) спілкування;
- 3) самосвідомість.

У контексті нашого дослідження особливе значення мають активно-неадаптивні тенденції самосвідомості, однією із форм яких є пошук значення власного життя, коли перевага віддається не раціональному шляхові пізнання, а релігійному. Іншою формою прояву активно-неадаптивних тенденцій у цій сфері є прагнення до переживання себе в змінених станах свідомості. «Неадаптивність цієї тенденції полягає в нестійкості балансу між переживанням самототожності *Я* і самонетотожності *Не Я*, що в одному випадку веде до переживання емоційної дифіцитарності, тобто недостатності, в іншому – до деперсоніфікації» [78, с.203,204]. При цьому ситуації, які раніше породжували незвичні переживання, з часом втрачають новизну, позбавляючи індивіда цих переживань, що спонукає його до пошуку нових. Цей механізм може спричинювати як регрес особистості, так і її розвиток,

тобто поняття «неадаптивної» не можна розглядати тільки як порушення адаптації.

Аналіз поняття «неадаптивного» (не адаптованості) зустрічається і в працях інших авторів [47; 130]. У контексті теми цього дослідження важливим видається висновок Н. Ядова про те, що неадаптовані працівники, по-перше, зорієнтовані здебільшого на зовнішньо регулятивний стиль поведінки у виробничій ситуації, по-друге, меншою мірою сприймають виробничу ситуацію як сприятливу для самореалізації і прагнуть реалізувати себе в інших сферах діяльності [130, с.97].

І. Нікіташина відносить до суб'єктивних переживань, що супроводжують адаптаційні порушення, такі особисті особливості, як «схильність до гострого переживання невдач, хвилювання, підвищеного відчуття вини разом із самокритичним ставленням до своїх недоліків, невпевненістю в собі, зниженням рівня оптимізму, життєлюбності та активності» [74, с.13].

Резюмуючи вищевикладене, слід відзначити, що порушення й хвороби адаптації особистості, особливо в критичні періоди, можуть перерости в її дезадаптацію, оскільки «межі адаптивних можливостей людини не є безмежними» [72, с.41].

З погляду психоаналітичної концепції адаптація особи визначається її емоційним станом. Так, якщо система психологічного захисту здатна захистити свідомість від конфлікту, то вважається, що особа адаптована. У тому випадку, коли захисні реакції виявляються недостатніми для того, щоб усеунути із свідомості тривогу, стан фрустрації посилюється і провокує виникнення клінічної симптоматики, що дає змогу діагностувати дезадаптацію особи [27]. Відповідно до введених З. Фрейдом понять алопластичних та аутопластичних змін психоаналітики розрізняють два різновиди адаптації: алопластична адаптація шляхом здійснення особою змін зовнішнього середовища для приведення його у відповідність зі своїми потребами; аутопластична адаптація шляхом зміни самої особи, завдяки чому вона пристосовується до середовища.

До двох названих різновидів адаптації особи німецький психоаналітик Г. Гартман додає ще одну – пошук особою середовища, яке було б сприятливим для її функціонування. Визнаючи велике значення конфліктів у розвитку особистості, він відзначає, що не всяка адаптація до середовища, не всякий процес навчання і дозрівання є конфліктними. Процеси сприймання, мислення, мовлення, запам'ятовування, творчості можуть бути вільними від конфліктів, що дало дослідникові підстави ввести термін «вільна від конфліктів сфера Я» (conflict-free ego sphere) [139].

На думку Г. Гартмана, адаптація включає як процеси, пов'язані з конфліктами, так і ті, які входять у «вільну від конфліктів сферу Я». Він стверджує, що багато проблем, пов'язаних з розвитком характеру, таланту, методів захисту в певних ситуаціях не можуть бути розв'язаними лише в термінах інстинктів і конфліктів. Великого значення його концепція надає соціальній адаптації. Соціальне середовище, до якого адаптується особа, є

результатом активності попередніх поколінь і частково її самої, тобто певною мірою людина створює своє середовище сама. Для позначення явища, коли соціальне середовище ніби виправляє порушення адаптації так, що неприйнятні в одних соціальних умовах форми поведінки стають прийнятними в інших, Гартман вводить поняття «соціальна поступливість» (social consent). Соціальна поступливість виявляється в основному щодо дітей і хворих [139].

Серед концепцій психоаналітичного напрямку слід виділити і підхід Е. Еріксона, який вважає, що конфлікт і захист є лише однією стороною адаптаційної взаємодії особи і середовища. Інша ж сторона цієї взаємодії представлена співпрацею і гармонією. Процес адаптації в концепції Еріксона описується формулою: суперечності, тривожність, захисні реакції особи і середовища – гармонійний розвиток або конфлікт. Конфлікт спостерігається там і тоді, де і коли захисні реакції індивіда і поступки середовища недостатні для встановлення гомеостатичної рівноваги [124]. Як і інші представники психоаналітичного напрямку, Е. Еріксон вважає, що причиною виникнення суперечностей між особою і середовищем є природжені або набуті впродовж раннього періоду розвитку неусвідомлювані потреби, що вимагають свого «виходу». Якщо середовище не «дозволяє» особі реалізувати ці потреби, виникає конфлікт; якщо середовище «поступається» особі, то виникає співпраця, що приводить до гомеостатичної рівноваги в системі «особа - середовище». Ступінь адаптованості визначається рівнем переживання тривожності. При високому рівні тривожності настає дезадаптованість [124].

Отже, у межах психоаналітичних концепцій адаптація особистості розглядається: *по-перше*, як процес конфліктної взаємодії особи і соціального середовища і, *по-друге*, як результат цього процесу. У цілому ж психоаналітична теорія адаптації особистості є найкраще розробленою. Заслуга психоаналітиків полягає в тому, що саме вони відкрили й описали систему психологічного захисту індивідуума.

Доречно, як нам видається, розглянути й інший існуючий підхід до дослідження адаптації особистості – з позицій когнітивної психології. Основним постулатом зазначеної концепції є прагнення до гармонії, узгодженості й конгруентності когнітивних репрезентацій зовнішнього світу і себе. Когнітивний дисонанс виникає тоді, коли особа володіє одночасно як мінімум двома «знаннями» (когнітивними елементами), які психологічно є суперечливими, що переживається нею як щось неприємне. У зв'язку із цим в особистості виникає прагнення редукувати дисонанс і відновити узгодженість. Разом із спробами редукувати когнітивний дисонанс суб'єкт уникає ситуацій та інформації, які могли б його посилити.

Як відзначає Дж. Гібсон, різні люди володіють різною толерантністю до дисонансу, що залежить передусім від спадковості і виховання в ранньому віці. Створювати нову інтерпретацію реальності задля розв'язання новопосталої суперечності будуть тільки люди з низькою толерантністю до дисонансу [137].

Л. Фестінгер виділяє п'ять основних сфер прояву феноменів, де редукція когнітивного дисонансу відіграє важливу роль [136]: конфлікти після ухвалення рішення; вимушене здійснення вчинків; селекція інформації; незгода з переконаннями соціальної групи; несподівані результати дій і їх наслідки. Спробуємо стисло описати кожна із цих сфер:

- конфлікти після ухвалення рішення. Коли особа вимушена вибрати одну з двох альтернатив, позитивні сторони знехтуваної альтернативи і негативні сторони вибраної альтернативи створюють дисонанс з ухваленим рішенням. Після ухвалення рішення місце гнучкого орієнтування в реальності займає упереджена зміна оцінок на користь уже вибраної альтернативи. Тим самим особа намагається редукувати дисонанс, що виник;
- вимушена згода. У цьому випадку дисонанс може бути значним тоді, коли особа поступово і цілком добровільно дозволяє залучити себе до діяльності, яка по її завершенні недостатньо компенсується винагородою і постає як щось таке, що потребувало дуже великих зусиль. Для редукції дисонансу завищується заднім числом цінність здійсненої дії або применшуються її негативні аспекти;
- селекція інформації. Особа «помічає» ту інформацію, яка підвищує цінність, перевагу обраної альтернативи поведінки, і знецінює знехтувану. Протилежна інформація при цьому ігнорується;
- незгода з переконаннями соціальної групи. Величина дисонансу при цьому зростає разом із збільшенням розбіжностей між суперечливими переконаннями, важливістю теми, ступенем довіри до комунікатора. Редукція дисонансу може відбуватися двома шляхами: *по-перше*, зближенням своїх переконань із чужими; *по-друге*, екстремізацією особистих переконань;
- несподівані результати дій і їх наслідки. Дисонанс виникає переважно тоді, коли діяльність або її результат суперечать уявленню особи про себе, особливо коли останнє торкається її здібностей або моральності, а також у ситуаціях, коли в результаті діяльності несподівано виникають побічні наслідки. Редукція дисонансу відбувається шляхом модифікації первинної настанови так, щоб легше сприймалися спричинені нею наслідки.

Таким чином, особа, що переживає стан дисонансу, прагне редукувати його. Досягається це шляхом зміни одного з когнітивних елементів або додавання нового, що примиряє дисонуючі елементи, а також шляхом пошуку ситуацій, які ослабляють дисонанс, й уникнення ситуацій, що посилюють його.

Процес соціально-психологічної адаптації з погляду теорії когнітивного дисонансу можна описати формулою: конфлікт – когнітивний дисонанс (дискомфорт, загроза) – редукція когнітивного дисонансу (реакції пристосування). Ця формула означає, що в процесі взаємодії із середовищем особа стикається з інформацією, що суперечить її настановам, унаслідок чого вона відчуває неузгодженість між змістовим компонентом і чинною реальною

ситуацією, тобто когнітивний дисонанс, що переживається як стан дискомфорту (загрози). Коли людина не потерпає від переживання загрози, у неї високий рівень адаптованості. У разі вираженого емоційного переживання доводиться констатувати низький рівень адаптованості індивіда, тобто його дезадаптацію [106].

Цікавими, як на наш погляд, видаються дослідження адаптації особистості в гуманістичному аспекті. Гуманістичний напрям досліджень адаптації особи в зарубіжній психології представлено доробком авторів, що висувають як мету адаптації досягнення «позитивного духовного здоров'я». Це дає змогу суб'єктові адаптації уникнути психопатологічних проявів, досягти відповідності між індивідуальними і загально груповими цінностями, розвинути певні особистісні характеристики. Представники гуманістичного підходу критикують розуміння адаптації як гомеостатичного процесу й висувають положення про оптимальну взаємодію особи і середовища. «При цьому підкреслюється динамічність стану оптимальності, можливість його порушення і прагнення до досягнення його на новому, більш високому або більш низькому рівні. Безперервні зростання і розвиток особи проголошуються атрибутивними моментами її існування. Процес соціально-психологічної адаптації з погляду даного підходу описується формулою: конфлікт – фрустрація – акти пристосування» [27, с.18].

У теоретичній концепції особистості К. Роджерса основними концептуальними складовими є: Я, або самість (Self), організм і феноменальне поле, яке прирівнюється до життєвого досвіду. До теоретичної конструкції Роджерса не входить поняття конфлікту, а емпіричний факт існування конфліктів і тривожності інтерпретується як неконгруентність самості і досвіду. У ситуаціях, «коли існує неузгодженість, але індивід не усвідомлює цього, він потенційно вразливий тривожністю, загрозою і дезорганізацією. Якщо значущий новий досвід демонструє суперечність так ясно, що вона повинна бути свідомо сприйнятою, то індивід буде під загрозою і його самість дезорганізується цією суперечністю і не асимільованим досвідом» [143, с.204]. У цьому випадку з метою збереження структури самості вступає в дію психологічний захист, який виконує функцію підтримки цілісності самості і є джерелом неконгруентності, оскільки реальний досвід піддається спотворенню і ніби відчужується від особи. Лавиноподібний процес відчуження особи, що розвивається таким чином, призводить до втрати контакту з реальністю, а в деяких випадках і до важких психічних розладів, коли вже не можна обійтися без втручання психотерапевта.

А. Маслоу як центральну характеристику особи виділяє різні ієрархічні рівні її потреб: фізіологічні потреби: їжа, вода, повітря, сексуальне задоволення і т. ін.; потреби в безпеці (safety needs) – безпека і захист від болю, страху, гніву, невлаштованості і т. ін.; потреби в соціальних зв'язках (needs for belongingness and love) – любов, ніжність, соціальна причетність, ідентифікація; потреби в самоповазі (esteem needs) – досягнення, визнання,

схвалення; потреби в самоактуалізації (self-actualisation needs) – реалізація власних можливостей і здібностей, розуміння та осмислення [65].

Як відзначає А. Маслоу, діяльність особи організують потреби, розташовані безпосередньо над рівнем задоволених. Узагальнюючи відмінності між нижчими і вищими потребами, дослідник підкреслює, що результатом задоволення вищих потреб є розвиток особи. На його думку, потреби високого рівня менш важливі для виживання, тому від них можна на певний час і відмовитися. З точки зору А. Маслоу, конфлікт виникає лише тоді, коли фруструються базальні потреби людини.

За А. Бандурою, конфлікт виникає насамперед у результаті одномоментної дії двох протилежних тенденцій реагування: «уникнення - прагнення», подвійного «уникнення – прагнення» і т. ін. [133]. Соціальна, фізична або уявна перешкоди, що унеможливають досягнення мети, розглядаються автором моделі як фрустрація.

У поведінкових реакціях конструктивної і неконструктивної спрямованості дослідники гуманістичного напрямку вбачають акти пристосування [132; 133]. На їх погляд, критеріями реакцій конструктивної спрямованості є: детермінація їх вимогами соціального середовища, спрямованість на розв'язання певних проблем, однозначна мотивація і чітка наявність мети, а також усвідомленість поведінки. Неконструктивні реакції не усвідомлюються особою. Вони направлені на усунення неприємних переживань конфліктної ситуації зі свідомості індивіда без розв'язання реальних проблем, тобто вони є своєрідним аналогом психологічного захисту, описаного представниками психоаналітичного напрямку. Завдяки конструктивним реакціям вдається досягати оптимальних взаємовідносин між особою і середовищем (стану адаптації). Унаслідок неспроможності конструктивних або переважання неконструктивних реакцій виникає стан дезадаптації.

Резюмуючи вищевикладене, хочемо підкреслити, що представники гуманістичного напрямку розглядають процес адаптації не як гомеостатичну рівновагу організму й середовища, а як складний динамічний процес їх взаємодії, здатний забезпечити оптимальне співвідношення цінностей особи й середовища.

На нашу думку, найбільш цілісну і загальну систему критеріїв розробив О. Жмиріков, оскільки він розглядає проблему адаптації особистості через включеність у діяльність, яка постає як вектор спрямованості її активності. Проте в даному випадку включеність означає не спосіб адаптованості, а результат та ефективність адаптації особистості. *Першим* критерієм О. Жмиріков називає вихідні параметри діяльності, які є віддзеркаленням ефективності адаптаційного процесу, оскільки вимірюються «об'єктивними рівневими показниками досягнень у різних сферах життєдіяльності безвідносно щодо змісту способів і видів спрямованості активності» *Другим* критерієм дослідник називає ступінь реалізації внутрішнього потенціалу особистості, суть якого полягає у визначенні ступеня відповідності суб'єктивного потенціалу вимогам діяльності. *Третій*

критерій – інтеграція особи з мікро– та макросередовищем – показує ступінь відповідності суб'єктивного потенціалу вимогам соціального середовища. Четвертим критерієм адаптованості О. Жмиріков вважає емоційне самопочуття особи. Цей критерій відображає суб'єктивний результат, загальну оцінку ефективності адаптаційного процесу на даному відрізку часу. У суб'єктивній формі він відображає такі складові адаптаційного процесу, як здатність до адаптації (адаптивна), загальну зовнішню активність особистості, а також вірогідність порушення інтеграції поведінки, що вимірюється за допомогою самооцінок [27, с.64,65].

П. Кузнецов виокремлює високий, середній і низький рівні адаптації. Високий рівень адаптації характеризується стабільністю, послідовністю, умілим використанням традиційних форм і методів досягнення мети, упевненістю в собі, у своїх силах, у завтрашньому дні, відчуттям особистої відповідальності, потрібності, незамінності, піднесеним настроєм, оптимізмом, адекватністю, простотою і логічністю поведінки. У разі низького рівня адаптації реальна діяльність витісняється ідеальною, бракує почуття особистої відповідальності, нестандартно сприймається навколишня дійсність, терзають сумніви щодо успіху будь-якого почину і комплекси неповноцінності, виявляються депресивні реакції і надцінні ідеї. Для середнього рівня характерне поєднання характеристик високого й низького рівнів адаптації [46].

О. Скородумов вивчав у 1996 р. діяльність adeptів Великого Білого Братства, що дало йому підстави характеризувати випробуваних як дезадаптивних. «Дезадаптовані особи легше залучаються до сект, швидше стають лояльними лідерам і секті в цілому. Лідерам же простіше здійснювати соціальну ізоляцію дезадаптованих осіб, яким реальна дійсність заподіювала душевні страждання і біль. Як показали результати дослідження, після перебування дезадаптованих осіб в сектах деструктивної спрямованості їх реадaptaція потребує участі та допомоги рідних і психотерапевтів» [95, с.157].

З усього сказаного вище випливає, що соціальна адаптація для людини є складним і драматичним процесом. Соціальну адаптацію можна розглядати як результат збалансованої дії когнітивної та емоційної сфер особистості, як ознаку хисткої рівноваги між її внутрішнім і зовнішнім світами. Безперечно, соціальна адаптація є одним із чинників психічної норми. Дії, спрямовані на порушення соціальної адаптації людини, можна розглядати як один із чинників психологічного насильства та деструктивного контролю свідомості.

3. ІНФОРМАЦІЙНО-ДИНАМІЧНА МОДЕЛЬ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Мотиваційно-динамічна складова особистості

Власні теоретичні побудови ми здійснили спираючись на роботи К. Левіна, оскільки у них міститься інструментарій, що дозволяє виокремити чинники, які лежать у основі вольової, власне особистісної поведінки людини, завдяки чому, вона здатна подолати тиск середовища, інших людей, обставин. Нагадаємо основні положення концепції К. Левіна. Відомо, що провідними чинниками його концепції виявилися інтелектуальна активність і адекватність уявлень про себе, що забезпечують можливість не тільки зрозуміти себе і ситуацію, але і встати над нею, реалізуючи свої квазіпотреби.

В наслідок проведення великої кількості психологічних дослідів та експериментів К. Левін дійшов до думки, що не тільки неврози, але і особливості когнітивних процесів, такі види активності, як процеси пам'яті зберігання та забування, вольова поведінка, пов'язані з розрядкою або напруженням потреб. У численних експериментах К. Левіна і його учнів було доведено, що нереалізовані потреби краще запам'ятовуються, ніж реалізовані, що стан напруги може викликати агресію або тривогу, досліджувався також зв'язок між інтелектуальним рівнем людини і її здатністю до заміщення однієї дії іншою. В решті решт К. Левін дійшов до висновку, що людина – це складне енергетичне поле, динамічна система потреб і напруги, яка визначає і спрямовує сприйняття і дії [51].

Основна увага приділяється динамічним аспектам поведінки, тому К. Левін вводить поняття локомоції і комунікації. *Локомоція* – це рух в психологічному середовищі, цей той шлях, який прокладає людина через психологічне середовище з метою задоволення потреби. Рух може бути як фізичним, так і уявним. *Комунікація* – взаємодія між перцептуально-моторним шаром і внутрішньо особистісним регіоном. Комунікація – це внутрішньо особистісна динаміка.

На думку К. Левіна, рушійною силою людської діяльності є потреба. Під потребою К. Левін розумів динамічний стан (активність), який виникає у людини при здійсненні наміру або, дії. Потреби в структурі особистості не ізольовані, але знаходяться у зв'язку одна з одною, в певній ієрархії. При цьому ті квазіпотреби, які пов'язані між собою, можуть обмінюватися енергією, що знаходиться в них. Цей процес К. Левін називав комунікацією заряджених систем. Можливість комунікації, з його точки зору, цінна тим, що робить поведінку людини гнучкішою, дозволяє їй вирішувати конфлікти, долати різні бар'єри і знаходити задовільний вихід із складних ситуацій. Ця гнучкість досягається завдяки складній системі заміщаючих дій, які формуються на основі пов'язаних між собою потреб. Таким чином, людина не прив'язана до певної дії або способу вирішення ситуації, але може міняти їх, розряджаючи виниклу у неї напругу, і це розширює її адаптаційні можливості.

К. Левін показав, що детермінуюча тенденція, названа ним квазіпотребою, не є окремим випадком, а, навпаки, є динамічною

передумовою будь-якої поведінки. Енергетична складова поведінки завжди представляла для К. Левіна центральну ланку в поясненні намірів і дій людини. Тип енергії, що здійснює психічну роботу, К. Левін назвав психічною енергією. Вона вивільняється, коли психічна система намагається повернути рівновагу, викликану невірноваженістю. Остання пов'язана з наростанням напруги в одній частині системи щодо інших.

Для пояснення динаміки К. Левін використовує таке поняття, як напруга – стан внутрішньо особистісного регіону щодо інших внутрішньо особистісних регіонів. Організм прагне до вирівнювання напруги даного регіону в порівнянні з іншими. Психологічним засобом вирівнювання напруги є процес – мислення, запам'ятовування і т.ін. Потреба – зростання напруги або вивільнення енергії у внутрішньо особистісному регіоні. Потреби діляться на фізіологічні стани (дійсні потреби) і наміри, або квазіпотреби. Поняття потреби відображає внутрішній стан індивіда, стан потреби, а поняття квазіпотреби еквівалентне специфічному наміру задовольнити потребу. «Це означає, що до наміру вимушені вдаватися тоді, коли немає природної потреби у виконанні відповідної дії, або навіть коли в наявності природна потреба протилежного характеру» [51, с.136].

Кінцевою метою всіх психічних процесів є прагнення повернути людині рівновагу. Цей процес може здійснюватися шляхом пошуку певних валентних об'єктів психологічного середовища, які можуть зняти напругу. За К. Левіним, валентність – концептуальна властивість регіону психологічного середовища, це цінність регіону для людини. Валентність може бути позитивною і негативною.

Згідно спогадам Б. Зейгарнік, головним для К. Левіна було положення, що намір ґрунтується на реальних потребах. Часто такими можуть бути більш загальні потреби, різні у різних людей, наприклад, потреба «в реалізації ухваленого одного разу рішення», яке є природним наслідком певного життєвого ідеалу. К. Левін підкреслював, що дієві потреби – це ті, з яких виходить намір, тобто потреби, які приводять людину до ухвалення рішення в проблемній ситуації. Динамічний стан, напруга є вирішальним, а головне, детермінуючим чинником психічної діяльності людини. Саме динамічна сторона наміру, а не його змістовна сторона обумовлює виконання наміру. Не випадково сам Левін назвав свою теорію особи «динамічною» [29].

Тож підхід К. Левіна відрізняють три моменти, цінні для розв'язання завдання нашого дослідження. *По-перше*, він перейшов від уявлення про те, що енергія мотиву замкнута в межах організму, до уявлення про систему «організм-середовище». Індивід і його оточення виступили у вигляді нероздільного динамічного цілого. *По-друге*, на протигагу трактуванню мотивації як біологічно зумовленої константи, К. Левін вважав, що мотиваційна напруга може бути створена як самим індивідом, так і іншими людьми (наприклад, експериментатором, який пропонує індивідові виконати завдання). Тим самим за мотивацією визнавався власне психологічний статус. Вона не зводилася більш до біологічних потреб, задовольнивши які організм вичерпує свій мотиваційний потенціал. *По-третє*, він припустив, що група

також може бути розглянута як динамічна система, яка формує соціальне поле, по аналогії з системою психологічного поля особи. Соціальна поведінка людей у групі визначається взаєминами усередині неї, конкуруючими тенденціями, прагненнями окремих членів групи, каналами спілкування. Іншими словами, групова поведінка є функція загального стану соціального поля, як поведінка людини є функцією потреб і психологічного поля.

Визначною для нашого дослідження є також і робота В. Вілсона «Психологічні механізми мотивації людини». Наведемо декілька тез із названої праці. Суттєвим нам видається висновок автора про загальну мотиваційну значущість відображуваних явищ.

Перше джерело – це механізми інстинкту, що зберігаються в організації базових потреб людини. Інстинкт в первинному вигляді являє собою форму біологічної мотивації, що забезпечує упереджене сприйняття цілого комплексу ключових дій, кожна з яких здатна побудити індивіда до певної дії. *Друге* джерело – це ситуативний і онтогенетичний розвиток мотивації людини, в результаті якого предмети і дії, що вже мають мотиваційне значення, що постійно відбувається, передають таке значення практично всьому, що з ними пов'язане, аж до випадково супутніх мотиваційній дії обставин [14, с.245].

Серед висновків ученого і теза про те, що людина в кожен момент знаходиться під впливом цілої системи актуалізованих мотиваційних стосунків і спонук, що складають унаслідок взаємодії свого роду мотиваційне поле, яке динамічно і гнучко визначає як цілі, що досягаються ним, так і численні нюанси способу їх досягнення, наприклад, рішучість, емоційність, ввічливість, продуманість дій і тому подібне [14, с.248].

Автор відзначає також, що його уявлення відповідає тому, як мотиваційна динаміка зображалася в концепції К. Левіна. Проте для наближення цієї концепції до традиційних понять він пропонує інтерпретувати її, з позиції онтології і розглядати «життєвий простір» як образ дійсності, що суб'єктивно переживається. За В. Вілсоном, при такій інтерпретації «оточення» складають не фізичні об'єкти, а їх суб'єктивні образи, а валентності цих об'єктів і сили, що витікають від них розглядаються як емоційні оцінки і стимулювання. Сукупність суб'єктивно взаємодіючих стосунків, що переживаються індивідом, і є реальним носієм мотиваційного поля.

Зрозуміло, що опосередкованість мотиваційного розпізнавання об'єктів переживанням, відсутність прямої прихильності цього процесу до сенсорно-перцептивних ознак роблять його менш жорстко детермінованим, зате більш універсальним і гнучким. Завдяки цьому, наприклад, як мотиваційний значущий може сприйматися не сама дія, а її специфічне відношення до досвіду індивіда [14, с.235].

Що стосується безпосередніх значущих мотиваційних стосунків, то аналіз процесу мотиваційної фіксації дозволив позначити два випадки їх виникнення на основі природних механізмів: випадок онтогенетичної «добудови» інстинктивних стосунків шляхом імпринтноподібної фіксації;

формування нових мотиваційних стосунків на основі емоційного зараження [14, с.247].

В межах нашого дослідження ми будемо розглядати особистість у нерозривній єдності з її життєвим світом.

3.2. Морально-етична складова особистості

Теоретичною основою нашого дослідження стали також уявлення про особистість у найширшому людському розумінні цього слова, закладені в працях класиків вітчизняної психології: Л. Виготського, який започаткував основи «вершинної», або акмеїстичної, психології; С. Рубінштейна, що у своєму дослідженні «Людина і світ» здійснив філософсько-психологічне розгортання уявлень про сутнісні характеристики людини; Б. Ананьєва, що здійснив спробу створення єдиної концепції людинознавства. А також розвинуті та доповнені в працях наших сучасників (Г. Балл, Ф. Василюк, О. Леонтьєв, С. Максименко, В. Татенко, Т. Титаренко та ін.) про систему ставлень до навколишнього соціального світу, інших людей і до себе як одну з найважливіших характеристик особистості.

У працях вітчизняних психологів К. Абульханової-Славської, Б. Братуся, Ф. Василюка, О. Донченко, В. Зінченка, В. Слободчикова, З. Карпенко, В. Татенка, та у доробку науковців заходу (А. Маслоу, Г. Олпорт, Е. Фром, В. Франкл) закладено основи духовної психології як особливої форми національного знання про становлення суб'єктивного духу людини в межах її індивідуального життя.

Розпочнемо з позиції С. Рубінштейна, який вважав що моральність, чеснота не є чимось таким, що знаходиться над реальністю, зовні реального життя, а є нормальною властивістю людини. Він пише: «значення етики полягає в тому, щоби розплющити очі людині на багатство її душевного світу, на все, що вона може мобілізувати, щоби встояти, щоби внутрішньо справитися з тими труднощами, які ще не вдалося усунути в процесі боротьби за гідне життя» [91, с.365]. Ставлення до іншої людини виводиться вченим зі ставлення до неї не як до об'єкту, але як до суб'єкта, і характеризується тим, що «оскільки людина існує як людина тільки через своє ставлення до іншої людини, оскільки людяність виявляється в її ставленні до іншого, ставлення до іншого повинне бути таким же, як до самого себе» [91, с.390-391]. Тобто тільки наслідуючи саме «золоте правило моральності» людина є людиною.

Тож приєднаємось до позиції С. Рубінштейна, який справедливо вважав, що «психологічний аналіз людського життя, спрямований на розкриття ставлення людини до інших людей, складає ядро достовірно життєвій психології» [91; 235].

На взаємопроникненні й спільності предметів психології та етики наголошував і Е. Фромм: «Психологія повинна не тільки викривати помилкові етичні оцінки, а й може, понад те, бути основою для побудови об'єктивних і правильних норм поведінки». «Гуманістична» етика Е. Фромма

підкреслює, що предметом етики є не окремі чесноти і вади, а добродійний або порочний характер людини, і лише з урахуванням характеру можна давати остаточні оцінки окремим характерним рисам і вчинку» [113].

Підстава моральності також виводиться Е. Фромом з природи людини. Він говорить, що поки людина жива, вона не може не хотіти жити, і єдиний спосіб досягти успіху на цьому шляху – використовувати свої сили, витратити все те, що маєш. А мірою людської чесноти вчений вважав рівень досягнутої нею плідності, тобто міра реалізації у своєму житті конструктивних, творчих сил, міра реалізації самої природи людини. Ставлення до інших людей повинно базуватися на плідній, справжній любові, що має на увазі турботу, пошану, відповідальність за їхнє життя і розвиток усіх людських сил [113, с.130].

Моральність, за В. Франклом – це не інший (додатковий) рівень буття, а інший вимір, чисто людський, що вміщує духовні цінності, а також де можлива свобода (самодетермінація) [108].

Б. Братусь розглядає моральність у зв'язку з рівнем структури особистості, відповідно до якого і вибудовується ставлення до іншої людини та до самого себе. На першому рівні, егоцентричному, людина піклується лише про власне благо, інші люди і стосунки з ними – це лише засіб досягнення цієї вузькоособистої мети. Другий рівень, групоцентричний, характеризується тим, що людина зараховує себе до більш-менш численної групи людей, до яких починає ставитися позитивно; люди поза цією групою розглядаються насамперед як засіб реалізації групової мети, як менш цінні, нерівні – відбувається розподіл на «своїх» і «чужих». Власне моральність з'являється на третьому, просоціальному (гуманістичному), рівні, коли людина вважає себе частиною всього людства, а тому ставиться до інших відповідно до «золотого правила», керуючись у своїй діяльності не тільки власним благом і благом групи, а й користю всіх людей, навіть незнайомих, а далі – людства в цілому. На наступному, духовному (есхатологічному), рівні ставлення до іншої людини вибудовується на основі усвідомлення себе, а, значить, і всіх людей, створеними Богом, переконаності в існуванні після смерті і, відповідно, зв'язку не тільки загальнолюдському, а й більш глибокому – духовному, божественному [10].

На наш погляд, саме в цьому ключі можливо психологічне вивчення моральних якостей особистості та етики, як детермінанти поведінки людини. Моральність, етична поведінка як ознака норми, як властивість людської природи може і повинне бути предметом психологічних досліджень та опорою психологічної практики. Центральними поняттями тут можуть виступати суб'єктивність та суб'єктність.

В цьому сенсі великий інтерес для нас являють роботи В.І. Слободчикова, в яких здійснено розгорнене обґрунтування спеціального предмету психологічної антропології суб'єктивної реальності («людського в людині») як ключа в пошуку підстав і умов нормального психічного розвитку людини в межах її індивідуального життя. На думку вченого, суб'єктивна реальність є найбільш абстрактний вираз способу існування і

принципу організації людської реальності. Цей загальний спосіб і фундаментальний принцип виявляє себе в головній здатності людини: здатності перетворювати власну життєдіяльність на предмет практичного перетворення, що і дозволяє їй бути (ставати) дійсним суб'єктом (розпорядником, господарем, автором) власного життя. Суб'єктивність складає родову специфіку людини, принципово відрізняє власне людський спосіб буття від *до-* і *поза-* людського. Для неї не існує однопорядкових, рівнозначних явищ, з якими вона знаходилася б в причинно-наслідкових стосунках (ні природно-тілесних, ні соціо-культурних), її специфіка у відношенні до них, в самопричинності, в самообумовленості [97].

Що ж до суб'єктності, то за визначенням В. Татенка, суб'єктний підхід в сучасній психології передбачає розуміння людини як цілісної самодіяльної субстанції, інтегрованої на рівні свідомості і діяльності, свідомого і несвідомого, форми і змісту психічного життя, суперечливої єдності тіла, душі і духу, індивідуального і суспільного, біологічного і соціального в динаміці їх взаємозв'язку. Саме суб'єктна парадигма дає життя продуктивним психологічним дослідженням, результати яких відкривають нові горизонти для розвитку гуманістично налаштованої науки і практики. «Бути суб'єктом свого психічного, душевно-духовного життя або, інакше кажучи, «жити по суті» для людини означає: воліти бути; прагнути бути власне людиною; могли бути людиною; визначатись у просторі і часі свого буття; творити нові змісти і форми свого буття; здійснювати рефлексію своїх творінь; набувати і нарощувати досвід людського буття; проектувати його нові форми і змісти; цілеспрямовано реалізовувати сутнісний проект свого буття як цілого» [101, с.13].

Особистість людини, за Г. Олпортом, – це динамічна організація усередині індивіда особливих мотиваційних систем, установок і особових рис, які визначають унікальність його взаємодії з середовищем.

Динамічний аспект суб'єктивного і суб'єктного віддзеркалює епігенетична концепція життєвого шляху особистості Е. Еріксона. Відомо, що епігенетичний принцип використовується при вивченні ембріонального розвитку, згідно якому, все, що росте, має загальний план. Виходячи з цього загального плану, розвиваються окремі частини. Причому кожна з них має найсприятливіший період для переважного розвитку. Так відбувається до тих пір, поки всі частини, розвинувшись, не сформулюють функціональне ціле. Епігенетичні концепції в біології підкреслюють роль зовнішніх чинників у виникненні нових форм і структур. З погляду Е. Еріксона, послідовність стадій – результат біологічного дозрівання, але зміст розвитку визначається тим, що чекає від людини суспільство, до якого вона належить. По Е. Еріксону, будь-яка людина може пройти всі ці стадії, до якої б культури вона не належала, все залежить від того, яка тривалість її життя. Вчений вважав що еволюція заклала як в базальний план стадій життя, так і в базальний план інститутів людини такий перелік проблем і базових чеснот: базисна довіра проти базисного недовір'я; автономія проти сорому і сумніву; ініціатива проти відчуття провини; працелюбство проти відчуття неповноцінності;

ідентичність проти зміщення ролей; близькість проти ізоляції; генеративність проти стагнації; цілісність Его проти відчаю. У випадку, коли «нормальний» розвиток людини, підтримуваний соціальними інститутами здорові діти не боятимуться життя, оскільки люди похилого віку, що їх оточують, володітимуть достатньою цілісністю, щоб не боятися смерті [123; 124].

Вчений обстоює думку, що стати дорослим, тобто повністю вирости в людському значенні, означає не тільки освоїти сучасну технологію і усвідомлено включитися в свою соціальну групу, але і уміти відкидати чужий світогляд і чужу ідеологію. Тільки з'єднання цих процесів дозволяє молоді сконцентрувати свою енергію для збереження і оновлення суспільства [123; 124].

Концепція Б.С. Братуся заснована на вихідному, філософському баченні поняття людської сутності як складному, безмасштабному ансамблі інтеріоризованих і персоніфікованих людських відносин (К. Маркс, С.Л. Рубинштейн, Г.С. Батіщев, М.С. Каган, І.С. Кон та ін.) Провідним, визначальним станом психологічного здоров'я є процес самоздійснення, предметом якого стає родова людська сутність, прагнення до залучення, злиття з нею і набуття цим усієї можливої повноти свого існування як людини. Нормальний розвиток позитивно узгоджується з цим процесом, направляється на його реалізацію, іншими словами, нормальний розвиток – це такий розвиток, який веде людину до набуття ним родової людської сутності. Умовами і одночасно критерієм цього розвитку є:

- ставлення до іншої людини як до самоцінності, як до істоти, що втілює в собі нескінченні потенції – «людина»;
- здатність до децентрації, самовіддачі та любові;
- творчий, характер життєдіяльності;
- потреба в позитивній свободі;
- здатність до вільного волевиявлення;
- можливість самопроєктування майбутнього;
- віра в здійсненність наміченого;
- внутрішня відповідальність перед собою та іншими, минулим і майбутніми поколіннями;
- прагнення до набуття наскрізного загального сенсу свого життя [10, с.49-50].

У своїх міркуваннях зупинимося на тому, що визнаємо морально-етичну складову змістовним аспектом нормального розвитку особистості, оскільки поведінка людини на відміну від поведінки тварин не запрограмована природними інстинктами і керується моральними принципами, а людина отримує свій особистісний розвиток за рахунок добровільних моральних виборів.

Інформаційно-динамічна модель особистості. Інформаційно-динамічну модель особистості ми розгорнули на основі моделі К. Левіна, з урахуванням морально-етичної складових та уявлень про потенціал життєвих сил особистості. Силowymi лініями напруги внутрішній світ людини умовно можна поділити на три частини: мотиваційно-динамічне ядро; область

низької валентності, інтегрована за рахунок опрацювання інформації в особистому досвіді; область знань, не інтегрована не прожитих у досвіді з високою мотиваційною валентністю. Графічно це можна представити у вигляді концентрично розташованих сфер. Внутрішня сфера складається з норм, визнаних і перевірених правил, чітких переконань інтегрованих в життєве кредо. Друга сфера складається з достатньо стійких рольових інтерналізацій, які можуть бути змінені в моменти особистих чи суспільних криз та трансформацій. Третя сфера складається з тих феноменів, які не мають чіткого усвідомлення, чітких критеріїв оцінки та вимірювання, існують у внутрішньому світі на рівні інформації, що вимагають перевірки. Третя сфера має нечітку межу і контактує з ближніми зонами соціокультурного поля, які виступають фоновими чинниками активності особистості.

Якщо використати кольорове забарвлення моделі від найінтенсивнішого тону в зоні мотиваційно-динамічного ядра особистості до найбільш розсіяного в зоні значущого спілкування для того, щоби підкреслити відмінності сили напруження в кожній області.

Зовнішній шар самосвідомості найбільш динамічний, а його елементи активно взаємодіють з іншими психічними структурами. Його можна зобразити пунктирною лінією, до нього ж разом із всім іншим належать міфологеми, не опрацьовані на рівні особистого досвіду. Напруженість виникає внаслідок протидії двох тенденцій: з одного боку, пізнавальна активність суб'єкта спрямована назовні, а з другого, тенденція до збереження цілісності та несуперечливості у внутрішньому світі, спрямована всередину, до ядра.

З віком людина опрацьовує свій досвід і третій шар стає тоншим, однак він має залишатися відкритим все життя. Замикання зовнішнього шару, відключення від інформаційного поля соціокультурного простору з часом веде до особистісних розладів.

Сили інформаційно-динамічної напруги особистості розподіляються за такими векторами: до найбільшої економії життєвих сил; до найбільшої відповідності соціальним стандартам та очікуванням; до найбільшої відповідності особистим ідеалам (ідентичності).

У зв'язку із сказаним вище було також встановлено лінії інформаційно-динамічної напруги, які часто відіграють роль парадоксів людської поведінки:

- 1) З одного боку, людині властиве прагнення до стабільності, а з другого боку – прагнення до змін, що реалізує пізнавальну потребу.
- 2) З одного боку, людина підсвідомо прагне до економії життєвих сил, а з другого боку, іноді дивує всіх непрагматичним і нерациональним вчинком.
- 3) З одного боку, людині властиво опиратися на досвід експертів-авторитетів, а з другого боку – виявляти критичність мислення та емпіричним шляхом перевіряти інформацію на власному досвіді.

Можна сказати, що особистість перебуває у стані своєї мотиваційно-динамічної пульсації, яка виявляється у тому, що її зовнішня область стає тоншою чи товщею. На першій фазі «пульсації», в стані

мотиваційно-динамічної рівноваги валентність зовнішніх предметів, подій, ідей – зменшується. Людина переживає своєрідний стан самодостатності. На другій фазі порушується мотиваційно-динамічна рівновага внаслідок переживання людиною якоїсь нужди, валентність предметів і явищ зовнішнього світу – збільшується.

Таким чином створюється відносна несуперечливість особистого світогляду та основа для емоційно-когнітивної рівноваги (балансу). Зміна умов внутрішньо особистісної рівноваги, або зміна рівноваги особистість-середовище породжує бажання відновлення когнітивно-емоційного балансу і створює своєрідну «різницю потенціалів», що веде до напруження потреби та руху в бік її задоволення.

Для опрацювання досвіду потрібна затрата сил, сміливість вступати у стосунки, здатність бути відповідальним. Тому у дітей та інфантильних дорослих зовнішня область ширша, ніж у зрілих особистостей. У зв'язку з тим, що людині досить важко усвідомити та відокремити ті інформаційні змісти, які належать до зовнішньої області її особистості, від інформаційних змістів, що належать до найближчого середовища у полі її значущого спілкування, відбуваються процеси емоційного зараження, індукції, а також формуються передумови для мотиваційного зараження, що виявляється у переживанні людиною плацебо-потреб.

У цілному середовищі значущого спілкування існує спільний простір вільного пересування ідей, спільне переживання потреб та спільний вибір шляхів задоволення. Оскільки особистісні ресурси мають індивідуальний характер, то у середовищі значущого спілкування завжди існують умови для взаємного зараження не тільки ідеями а й переживанням потреб, які не є сутнісними для даної людини. Можна спостерігати ефект переживання плацебо-потреб (сурогатних потреб). Тоді людина включається в активність, яка не відповідає її дійсним потребам, або береться за справи, для яких в неї нема ні здібностей, ні реальних можливостей.

Існує також ефект соціально-психологічної взаємодії у стосунках вчителя та учня в широкому розумінні цих рольових позицій, який ми назвали «парадокс учнівства», він полягає у свідомому або неусвідомленому зловживанні позицією учня або вчителя, що може призводити до інсталяції соціальної залежності.

Парадокс учнівства. В процесі задоволення навчальних, духовних та есхатологічних потреб протягом усього свого життя людина створює кумирів та авторитетів. Це може бути улюблений учитель, письменник, лідер молодіжної групи, лідер професії, філософ, мудрець. Кумир, як правило, відображає актуальні завдання особистісного розвитку його прихильника в даний момент часу. Але в міру розв'язання поставлених завдань кумир втрачає своє значення в житті людини. На новому життєвому етапі виникає нове захоплення і нова авторитетна особа. Завжди існує небезпека надмірного «зосередження» на своєму кумирі, втрати себе, що призводить до розігрування чужих самому собі ролей.

Ідеться про необхідність враховувати артефакт учнівства: якщо необхідно чогось навчитися, то це неможливо зробити без того, щоб не ідентифікуватися з майстром, довіритися йому, відчути його. Потрібне ототожнення. Коли ж навчання завершилося, слід далі йти своїм шляхом, а для цього потрібне розототожнення з учителем. Цей процес для людини завжди важкий, драматичний і потребує від неї адекватної самооцінки та особистісної зрілості. Слід ствердити себе на новому рівні, подякувати вчорашньому кумирові за навчання і йти своїм шляхом далі.

Процес духовного розвитку, як і процес професійного становлення тісно пов'язаний з навчанням, яке передбачає пошану, довір'я і слухняність щодо вчителя. Тут виникає небезпека розчинитися в особистості вчителя, некритично наслідувати його, відмовляючись від свого шляху, тобто небезпека потрапити в психологічну залежність. Учитель теж може піддаватися деяким спокусам: з найкращих намірів обмежувати активність учня, передавати йому не тільки досвід, а й світогляд, самоутверджуватися за його рахунок, вимагати покірності і слухняності не тільки в питаннях методу і предмету навчання, а і в суто особистих ситуаціях.

Ефект передчасної пропозиції. Нормальні, конструктивні відносини людини зі світом відбуваються за принципом «попит народжує пропозицію». Ця економічна формула відображає право людини на запит, прохання, ініціативу. Якщо у людини дозріло бажання щось пізнати, значить і її можливості зробити це – дозріли. Кінець кінцем – це і є свобода вибору. Порушення цього істинно людського права відбувається в прагненні маніпулятивних структур індукувати попит на себе. Тут ми маємо справу з феноменами насильства, названий нами ефект «передчасної пропозиції».

Таким чином механізми маніпулятивного впливу на особистість включають ряд ефектів соціально-психологічної взаємодії, таких як ефект мотиваційного зараження, який полягає у зовнішній індукції переживання суб'єктом потреб, для яких у нього не існує об'єктивних передумов, названий нами ефект «плацебо-потреб», ототожнення учня з особистістю вчителя у своєму прагненні перейняти елементи його майстерності, який був названий «парадоксом учнівства», та ефект «передчасної пропозиції».

Уявлення про особистість з позицій інформаційно-динамічного підходу дозволяє пояснити соціально-психологічні механізми відкриття доступу до мобілізації внутрішніх ресурсів індивіда та використання його індивідуального психофізіологічного потенціалу без його усвідомленої згоди внаслідок переживання індивідом плацебо-потреб.

Існування в значущому спілкуванні людини умов для переживання ілюзорних плацебо-потреб сприяє поневоленню та експлуатації людини без використання традиційних форм насильства та примусу. Формування у людини мотивації і зверхмотивації відбувається з використанням як соціально-психологічних закономірностей людської взаємодії, так і окремих індивідуальних якостей її характеру.

Визначений нами ефект соціально-психологічної взаємодії – «парадокс учнівства» – дає змогу побачити неусвідомлювані ресурси зловживання

психогігієною спілкування в процесі передачі досвіду та знань, що може привести до поневолення людини людиною.

Виходячи з принципу нерівномірності індивідуального розвитку, висловлений людиною запит свідчить про її внутрішню готовність до опрацювання зазначеної теми. Передчасна пропозиція залучитися до опрацювання складних філософсько-релігійних доктрин, що вимагають великих інтелектуальних та емоційних затрат, призводить до психофізичного вигорання та звуження свідомості, а врешті-решт призводить до деструктивного ефекту соціально-психологічної взаємодії.

3.3. Структура мотиваційно-динамічного каркасу особистості.

Мотиваційно-динамічний каркас особистості ми означили як індивідуальний інструмент соціально-психологічної взаємодії у структурі особистості, що визначає критерії вибору і черговість у задоволенні потреб. Він вибудовується в процесах безпосереднього задоволення інтерактивних потреб у своєрідних лініях напруги та закріплюється в ієрархії цінностей. Це дає людині можливість утримувати свої межі перед іншими, пережити власну цілісність та автентичність, відрізнити свої інтенції від чужорідних впливів.

Інтерактивні потреби особистості – це ті соціально-психологічні потреби, для задоволення яких необхідна безпосередня взаємодія з іншою людиною (навчання, дружба, кохання, родинні стосунки, професійна самореалізація).

Етика людської взаємодії, на нашу думку, має мотиваційно-динамічну основу. Самоствердження особистості в соціальному просторі з погляду мотиваційно-динамічного підходу є етичним, якщо воно здійснюється за рахунок власного психоенергетичного потенціалу, натомість залучення чужих потенціалів у якості ресурсів самоствердження без усвідомленої згоди їх суб'єктів є неетичним.

Психологічне насильство – це соціально-психологічна дія, що штовхає іншу людину до вчинків або поведінки, які суперечать її намірам, порушує індивідуальні межі особистості, здійснюється без інформованої згоди і без врахування соціальної і психологічної безпеки індивіда, а також усіх його законних прав що призводить до соціальної, психологічної, фізичної або матеріальної шкоди.

Психологічна експлуатація – використання іншої людини в процесі задоволення інтерактивних потреб, зловживання незахищеним станом дитини, або людини, що має певні обмеження розумового чи особистісного розвитку.

Психологічне розбещення – демотивація, виховання паразитичних настанов у неповнолітніх дітей або у підлеглих, що знаходяться у стосунках відповідних Его-станам за Е. Берном «дорослий-дитина».

Деструктивна соціальна залежність – це дезорганізація особистості в наслідок деформації соціальних процесів під впливом дії деструктивних культур економічного, психологічного, політичного або релігійного типу.

Чинники формування мотиваційно-динамічного каркасу особистості

Індивідуальний потенціал життєвих сил – це та частина життєвої енергії, яка має психофізіологічну природу та в основі якої лежать фізіологічні складові, такі як фізичне здоров'я, нервова система, темперамент та психічні, такі як задатки, здібності людини, параметри індивідуальності.

Індивідуальний потенціал не даний людині в усвідомленні, їй завжди потрібне дзеркало у вигляді зовнішніх оцінок та інших видів соціально-психологічного зворотного зв'язку. Однак про якість потенціалу кожного з нас нам говорять наші глибинні інтуїтивні переживання автентичності при зустрічі з чимось дуже близьким душі кожного з нас.

Соціокультурний простір. Процедура формування соціальних структур аналогічна процедурам формування особистості. А саме: ціннісно-орієнтована соціальна дія, повторюючись раз у раз, перетворюється на дію звичайну, традиційну, тобто формує соціальну структуру. У такому вигляді вона закріплюється механізмами звички, звичаю, традиції, моралі, ритуалу, інструкції, закону. Соціальна структура – це механізми підтримки стійких форм соціальної дії, що утворюються в процесі повторення дій. Дії, що повторюються, формують структуру, котра спрямовує подальші дії, контролює їх.

Рухаючись у психосоціальному просторі, людина отримує досвід, зупиняючись там, де їй комфортно, знаходить свою екологічну нішу. У психосоціальному просторі існують різні психічні польові структури, що відрізняються показниками якості та напруженості, які ми класифікуватимемо так: високонапружені польові психічні структури, низьконапружені польові психічні структури, екстремальні психічні польові структури.

В кожній окремо взятій культурі в кожній окремо взятій момент історії складається свій соціальний тиск на людину. Це означає, що для соціальної адаптації і успішної самореалізації в цій культурі людині доводиться докладати деякі зусилля і витратити енергію. Баланс між складністю задач, які стоять перед людьми і необхідними зусиллями, що вимагаються від людей постійно змінюється у бік ускладнення задач. В цьому і полягає прогрес або еволюція людини. Таким чином, складається свій соціальний тиск, який вважається нормальним, а значить і легітимним.

Психоемоційне поле сім'ї. Людина народжується з індивідуальним потенціалом життєвих сил. Однак при народженні вона ще не отримує людської сутності (відомо, що діти, які волею долі були виховані тваринами, не отримують людської ініціації і не стають людьми в повному розумінні цього слова), ця сутність формується у процесах взаємодії, взаємозв'язків та взаємозалежностей з напруженістю психічних польових структур людських

спільнот. Першою психічною польовою структурою, з якою взаємодіє людина – це соціально-психологічний клімат сім'ї.

На користь сказаного свідчить і явище госпіталізму, яке полягає у відставанні в розумовому розвитку дітей, які залишилися без батьківської опіки в лікарнях, хоча їхні батьки – розумово нормальні люди. Ці діти мають для виживання все, що і їх ровесники в сім'ях, за винятком родинного емоційного поля, створеного позитивними батьківськими настановами. В найкращому випадку механізм дії сім'ї забезпечує роботу двотактної схеми: безумовна любов матері стимулює польові якості психіки дитини і відчуття захищеності, а умовна любов батька – індивідуальне самоствердження, здатність до напруження і відчуття спрямованості. Перебування дитини в силовому полі батьківської любові дає їй змогу виробити здатність до управління своїм потенціалом через перемикання властивостей поля та індивідуальної психіки. Так відбувається «гартування» характеру дитини в сім'ї, що сприяє формуванню витримки та емоційній стабільності людини в дорослому житті. Так поступово формується мотиваційно-динамічний каркас особистості. Наявність у сім'ї одного типу батьківської любові небезпечна для дитини, бо тільки безумовна любов породжує психопатів, а тільки умовна – невротиків. Батьки, у яких зрілі особистості, зацікавлені у тому, щоби сформувати у дитини механізми самостійного соціального функціонування. Виховання – це формування в особистості дитини механізмів, що забезпечать самостійність, самодостатність, функціональність.

У дитини поступово за роки дитинства повинна сформуватися здатність витримувати напруження дорослого світу. Тепличні умови не дають можливості формування мотиваційно-динамічного каркасу особистості для повноцінного життя дорослої людини – для цього батьки повинні надавати своїй дитині можливість витримувати напругу, на яку дитина спроможна в її віці. А така важлива властивість дорослої людини, як здатність витримувати емоційну, розумову і фізичну напругу для досягнення бажаного рівня якості результату дії – виховується поступово за допомогою формувального соціального тиску. Міра останнього може бути визначена тільки індивідуально, що вимагає від батьків відповідальності і любові.

На захист сказаного вище свідчить той факт, що у всіх народів і у всі часи цінувалося те, що досягалося з докладанням зусиль, з напруженням. Мистецтво і майстерність умільця завжди були в шані. Так у традиційних культурах виникли висока література, живопис, музика, наука. У психологічній практиці, однак, ми часто стикаємося з парадоксальною ситуацією, коли високі здібності та обдарованість залишаються «мертвим капіталом». Теза про те, що здібності можуть реалізуватися лише в діяльності, тобто напруженій активності належить до класики психологічної науки. Здатність до цілеспрямованої дії – одне з провідних надбань людства. У традиційних культурах пошана і самоповага виступають похідними від успішної діяльності, тобто від напруженої цілеспрямованої дії. У процесі навчання спочатку слід створювати зовнішні умови для того, щоб дитина могла підтримувати внутрішню особистісну напругу й отримувати результат

потрібної якості. Потім у неї виникає здатність самостійно концентрувати увагу та свої вольові зусилля, напружуватися задля досягнення потрібного їй результату.

Тож дитина перебуває під опікою та протекторатом сім'ї до моменту сформованості її здатності самостійно витримувати напруження відкритого соціокультурного простору. Аналіз, з одного боку, виховних систем у духовних школах сходу та, з другого боку, підготовки аристократів до управління державою підтверджує наш висновок про те, що і там і там найважливішою якістю особистості вважалася витримка, здатність зберігати присутність духу, ясний розум, функціональність у критичних життєвих ситуаціях.

Коли доросла людина виходить у відкритий соціокультурний простір, вона не гарантована від деструктивного впливу, однак її особистісний потенціал та сформований мотиваційно-динамічний каркас дає змогу чинити опір несанкціонованим вторгненням та впливу соціальних патологій.

Отже, сім'я впливає на дитину умовно на трьох рівнях: біовживальному, соціально-протекціоністському, загальнокультурному. Стратегічне завдання батьків полягає в тому, щоб у процесі виховання відокремити дитину від своєї підтримки на перших двох рівнях, залишивши тільки вищий. Для цього потрібно і рівень стосунків довести до вищого загальнолюдського рівня. На виході з такої сім'ї молода людина прагне самостійно себе утримувати, реалізувати свій потенціал і не сприймає батьків, як годувальників. Стосунки з батьками при цьому швидше дружні, ніж залежні. Але слід пам'ятати, що відключення від батьківської підтримки повинно відбуватися за ініціативою дітей. Так само, як пташенята вилітають з батьківського гнізда, відчувши силу власних крил.

Завдання старшого покоління – передача нащадкам необхідної інформації для виживання і як біологічного виду, і як людського роду. Старшим слід усвідомлювати свою відповідальність, передавати інформацію без спотворень, не додаючи своїх інтерпретацій, не підносити уроки свого власного досвіду до рівня законів людського буття. Їм також необхідно мати мужність чесно визнати свою обмеженість і свою недосконалість. Однак потрібно ще мати мудрість і не розвінчувати себе завчасно, коли залежний від тебе молодший ще не зміцнів і ще потребує ілюзії твоєї всемогутності.

Потенціал сім'ї може спрямовуватися з наголосом на соціальну адаптацію або на творчу самореалізацію дитини. Кожна сім'я налаштовує та мотивує своїх дітей на життя в суспільстві, але на різних умовах. Існує безліч варіантів сімейної соціалізації, тому ми дозволимо собі окреслити крайні варіанти.

У конструктивних сім'ях домінують благородні цінності, честь, совість. У них вчать напружуватися, долати власні недоліки, творити, досягати всього у житті власними зусиллями, уникати боргів, залежності і примітивно-стадних форм поведінки, вчать цінувати людські риси і почуття, утримуватися від крайнощів та надмірностей. Тут вчать бути, а провідною силою є творча самореалізація.

У паразитичних сім'ях панують плебейські цінності: обдурити, влаштуватися, улізти. Бери все, що виявилося доступним. Старайся якомога більше зробити чужим коштом. Налаштовують на те, що майна, влади і задоволень не може бути багато. Отож формується паразитична особистість – потенціал низький, залежність від бажань висока. Алгоритмів долати власні недоліки не надано. Тут вчать мати, а провідною силою є соціальна адаптація у формі пристосовництва.

Тож, сім'я – це єдине місце, де людина набуває власне людських рис, це те, що кожному з нас дано у вигляді життєвих умов розвитку; це та життєва заданість, яку неможливо змінити, а особливості стосунків членів батьківської сім'ї між собою виявляють себе практично у всіх сферах людської взаємодії в подальшому житті людини.

Групи значущого спілкування. Індивідуальний потенціал людини потрібен їй самій, але у ньому також зацікавлені всі психічні польові структури соціокультурного простору. Споживачем цього потенціалу виступають як конструктивні, так і деструктивні поля. Однак, саме суспільство зацікавлене у тому, щоби цей потенціал був витрачений на формування та активність функціонального, дієздатного члена суспільства, здатного в майбутньому підтримувати напруженість соціокультурного поля. У структурі індивідуальної психіки є і позитивний, і негативний потенціал, а людина прагне збалансувати суперечності своєї мотиваційної сфери та адаптуватися в соціальному просторі.

Формування індивідуальних рис, таких як моральна зрілість, почуття власної гідності, критичне мислення та інформаційна толерантність належить до компетенції сім'ї. Професійна відповідальність, пріоритет справедливості, почуття дружньої підтримки, визнання соціальної взаємозалежності, здатність враховувати і збалансовувати інтереси в соціальній взаємодії формуються в людини у навчальному і трудовому колективах. Етнокультурна ідентичність, усвідомлення проживання спільної з народом долі формуються в процесі емоційного включення та участі у справах етнокультурної та територіальної спільноти. За нормальних умов у людини формуються ознаки соціальної норми: цінність власного життя, почуття людської спорідненості, суб'єктивне відчуття свободи.

Особистісні риси, цінності, переконання, норми можуть свідчити про інфантильність або особистісну зрілість індивіда, вплив на нього значущого поля – сім'ї, трудового колективу, друзів – може бути конструктивним або деструктивним. Оточуючі можуть ставитися до нього як до цінності (конструктивно) або ж прагнути використовувати його для досягнення своїх цілей (деструктивно), етнокультурне поле може бути як високої, так і низької напруги і залежно від цього або пропонувати еталонні стереотипи культури, або наповнювати життя індивідуума суперечливими, дезорганізуючими стимулами.

Чим ближче людина до полюсу особистісної зрілості та суб'єктності, тим більшою мірою вона керується своїми переконаннями, тим вищі її етичний рівень і суб'єктність, тим більше у неї внутрішніх опор для того,

щоб ухвалювати адекватні рішення, зберігаючи при цьому свою особистісну ідентичність. І навпаки, чим ближче особистість до полюсу інфантильності, тим сильнішого впливу і більшої підтримки вона потребує від психічних польових структур групи та соціокультурного поля, оскільки їй бракує внутрішніх опор для підтримання необхідного рівня емоційної напруги та функціональності.

Членство індивіда в численних групах з різними цінностями і нормами дає можливість зберігати й розвивати найголовнішу властивість здорової людської психіки – пластичність. Гармонійне поєднання у внутрішньому світі людини проявів індивідуального і колективного є основою людського благополуччя.

3.4. Модель формування автономної або залежної особистості

Узагальнення наших теоретичних побудов що до формування мотиваційно-динамічного каркасу автономної особистості або навпаки адиктивного потенціалу залежної особистості знайшло відображення у мотиваційно-динамічній моделі формування автономної або залежної особистості.

Переходимо до аналізу названої моделі. Закладений природою особистий енергетичний потенціал прагне реалізації. І кожен досягає цього залежно від умов, які склалися у реальних життєвих обставинах. Розглянемо спочатку ті, що сприяють нормальному ходу реалізації життєвих потенцій. По-перше, для цього потрібне відповідне виховання. Не вдаючись у деталі, зупинимося на його стратегічних напрямках. Життя у сім'ї повинно давати дитині відчуття психологічної захищеності від утиску почуття власної гідності, усвідомлення самоцінності. Чільне місце тут посідає батьківська любов у поєднанні з розумінням того, що дитина – це окрема самостійна особистість, у котрої попереду ціле життя, реалізація якого не обов'язково пов'язана із завданнями та цілями батьків. У період пластичності, що триває від народження та приблизно до закінчення ранньої юності (18 років) відбувається трансформація потенціалу життєвих сил. Саме в цей час вибудовується мотиваційно-динамічний каркас особистості. Тобто формуються своєрідні лінії напруги та закріплюються ієрархії цінностей, розподіляються сили таким чином, що напрацьовуються стереотипи почерговості задоволення потреб. Формуються критерії вибору пріоритетної потреби. Значуще життєве середовище особистості, яке складається з агентів задоволення її інтерактивних потреб, до яких зазвичай відносяться батьки, родина, школа, друзі здійснює на неї певний соціальний тиск. Трансформація внутрішнього світу людини під впливом норм і вимог соціально позитивних груп шляхом драматизації і подолання внутрішніх бар'єрів веде до розвитку і реалізації людського потенціалу. Соціальний тиск буває формувальним і деформувальним. Формувальний тиск передбачає відповідальне виховання з урахуванням моральних, культурних та вікових особливостей підопічного. В наслідок такого стилю стосунків у дитини чи юнака поступово формується

соціальна адаптованість, адекватність самооцінки та рівня домагань, збалансованість, стійкість, автономність.

Модель показує шлях формування мотиваційно-динамічного каркасу особистості. Останній не можна зводити до емоційної чи до вольової сфери людини, бо він формується в результаті взаємодії окремих елементів названих сфер в процесі переживання ситуацій, що вимагають посиленого інтелектуального, фізичного та емоційного напруження.

Формування мотиваційно-динамічного каркасу особистості відбувається у дошкільному та молодшому шкільному віці, тому найперше значення має сімейне виховання та навчання у молодшій школі. Саме в цей час може так статися, що не відбудеться необхідного соціально-виховного тиску для закріплення структури каркасу, або в структуру мотиваційно-динамічного каркасу дитини дорослий вмонтує себе і тим самим залишає «вакантне» місце у внутрішньо особистісному просторі дитини для чужорідного стимулятора. Тож, соціально психологічна компетентність та функціональність у майбутньому залежить від міри сформованості мотиваційно-динамічного каркасу особистості.

З другого боку у наслідок переживання окремих психотравмуючих подій та неадекватних виховних стратегій дітьми засвоюються патерни компенсаторної поведінки, а потім закріплюються, кристалізуються і стають індивідуальними рисами дорослої людини. Тут спостерігається і славновісний синдром вивченої безпорадності М. Селігмана.

Поряд із повноцінними конструктивними сімейними стосунками в процесі взаємодії дитини та сім'ї можна спостерігати і зловживання батьківськими ролями.

У батьків бувають неадекватні настанови щодо дитини, так, дехто з них вважає, що дитина їх власність, честь їх сім'ї, мамина або татова радість, шанс для втілення своєї власної екзотичної педагогічно-світоглядної системи або реалізації своєї дитячої мрії.

Іноді інфантильність батьків призводить до того, що вони конкурують з дитиною за увагу та привілеї з боку інших членів родини, часом дитині відводиться роль конкурента у фізичному виживанні. Окреме місце займають деформації, що виникають унаслідок деспотизму, жорстокості або емоційної недоступності батьків алкоголіків чи наркоманів.

Всі перераховані ознаки токсичного батьківства призводять до того, що дитина, будучи ще несформованою особистістю і з незрілою емоційно-вольовою сферою вимушена напружуватися та шукати не завжди адекватні з точки зору здорового розвитку особистості способи компенсації цих надмірних напружень. Внаслідок таких подій по-перше відбувається перевитрата душевних сил дитини, по-друге, закріплюється нездоровий механізм емоційної взаємодії.

Інша неадекватна батьківська настанова полягає у ставленні до дитини як до іграшки або як до потенційно неспроможної істоти і виявляється у прагненні забезпечити дитину всім необхідним на все життя, таким чином забезпечивши і собі постійне місце в її житті. В наслідок такої взаємодії з

сімейним полем людина виростає не здатною до напруги соціокультурного поля. В неї не формуються функціональні механізми соціальної дієздатності.

Часто батьки прагнуть зберегти симбіотичний зв'язок зі своїми дорослими дітьми. Це продиктовано тим, що багатьом батькам страшно втратити увагу дітей, а головне – їм хочеться зберегти свою владу і значущість. У дітей формується готовність прилаштовуватися в житті ще до когось, окрім батьків, наприклад, до батьків чоловіка чи дружини. В наш час можна спостерігати як батьки молодят ведуть нескінченні розмови про матеріальні потреби дітей, про те, що їм потрібно купити і коли. Ці розмови їх сильно надихають і зближують, підвищують їх значущість в очах один одного і в очах дітей. Навіть найсамостійнішим молодим людям несила чинити опір цим сповивальним поривам батьків. Молода пара не помічає, що її витрати значно перевищують її доходи. Цінність батьків зростає. Здатність молодої пари самостійно розвиватися за рахунок підвищення напруги і збільшення власного потенціалу спадає. Так формується й утверджується паразитична (залежна) особистість з паразитичними потребами. Споживання грошей, не зароблених власною працею, дуже швидко знижує здатність людини до напружень. Дарунки, які відкинуть необхідність напружуватися у розв'язанні власних життєвих завдань особистості, є аналогом втрати здатності до полвання звіром, який живе в зоопарку.

Шкідливі стратегії сімейного виховання виявляються також у стосунках, що ми назвали симбіотично-компенсаторними групами, які останнім часом набули значного поширення в колах значущого, дружнього і родинного спілкування. Члени цих груп вибирають партнерів не за критеріями конструктивної взаємодії, а через бажання використати партнера задля компенсації власного недоліку або власних амбіцій. Дуже часто такі бажання бувають взаємними. Класичним прикладом цього явища є союз алкоголіка з ненажерою або підстаркуватого багатія з юною красунею. Існує мовчазна домовленість про терпиме ставлення до недоліку кожної сторони, партнери адаптуються до життєвих умов, при цьому чіпляються один за одного слабкими сторонами своїх натур. Такі стосунки є паразитичними, де паразитизм сприймається як норма. Рано чи пізно, у цих ланцюгах взаємодії виявляється «слабка ланка», яка не може більше витримувати тиск паразитизму та психологічного зловживання і виходить за рамки норми соціальної адаптації. У такому випадку надбанням громадськості стає факт девіантної поведінки, згубної звички або хворобливого стану цієї людини.

Деформувальний тиск, в свою чергу, відбувається за рахунок використання вікових та статусних переваг у взаємодії з дитиною, зловживання незахищеним станом дитини, фізичне та психологічне насильство, виховання паразитичних настанов, розбещення моральне та фізичне. У наслідок такого стилю взаємодії з дитиною чи з юною особою відбувається деформація мотиваційно-динамічного каркасу особистості, що призводить до її соціальної дисфункціональності. Так формується адиктивний потенціал особистості, схильність до впадання у крайні емоційні

стани, до компульсивних дій, компенсаторні форми поведінки, інфантильність, безпорадність.

3.5. Роль батьків у становленні в дитини здатності до конструктивної взаємодії зі світом

Коли йдеться про профілактику душевного рабства, не можна оминати питання про роль батьків у підготовці дитини до конструктивних стосунків з навколишнім світом шляхом формування неї мотиваційно-динамічного каркасу особистості.

Як не дивно, дитина може відігравати в житті батьків дуже різні ролі. Зупинимося на двох полярних ролях: дитина як цінність, як продовження себе і дитина як тягар. У будь-якому випадку батьки прагнуть ретранслювати свою систему цінностей і світогляд у процесі виховання дітей. У першому випадку доречно говорити про артефакти в системі виховання і «м'яке насильство» з боку батьків. Якщо дитина є цінністю для батьків, то вони шкодять не усвідомлюючи, блокуючи прояви самостійності дитини і пригнічуючи її волю, копіюючи традиційні культурні схеми правильного виховання, утримуючи велику дистанцію в спілкуванні з дитиною. Батьки прагнуть прищепити дітям свої страхи, тривоги і неадекватні зразки взаємодії з оточенням. Кажучи образно, вони прагнуть прищепити дитині своєрідну «антивірусну програму». Але ці «програми» грішать одним істотним недоліком: активну роль батьки залишають за собою, а не за дитиною. У результаті саме цей батьківський захист і виявляється слабкою ланкою в системі відносин дитини із зовнішнім світом.

Інший крайній випадок, коли дитина не сприймається батьками як цінність, а розглядається швидше як тягар і об'єкт для розрядки нервової напруги. Це зазвичай сім'ї алкоголіків, наркоманів, психопатів з деспотичним характером. Атрибутами сімейного виховання тут є погрози, докори; дитина стає каналом розрядки негативних емоцій та агресії, а іноді і об'єктом сексуальних домагань. У таких випадках ідеться про зловживання і психологічне насильство щодо дітей. Переживання амбівалентних почуттів до батьків, вимушене терпиме ставлення до зради з їх боку розмиває межі нормальних емоційних відносин, сприяє розвитку патології характеру, віктимності, ідентифікації з агресором, нав'язливої емоційної неприступності.

Ще одним джерелом ослабленого Еґо є прийняте в нашій культурі навчання дітей слухняності. Слухняна дитина – гордість батьків. Але це до того часу, поки вона не знайде для себе новий авторитет. Із слухняної дитини виростає дорослий, схильний до підкорення.

Поради для клієнтів сімейної консультації, розроблені нами на основі аналізу стратегічних помилок сімейного виховання, придатні, на наш погляд, для застосування в сімейному вихованні з метою профілактики будь-якого типу залежності:

- слід створити такі умови, щоб життя Вашої дитини було спонтанним, аби міг розкритися її природний потенціал;
- не варто прагнути зробити з дитини вундеркінда, ставлячи перед нею надмірні, непосильні вимоги, орієнтуючись на неприступні для неї еталони;
- дитині вкрай потрібно частіше відчувати задоволення від того, що вона щось може, ніж тривожність через свою неповноцінність;
- орієнтація дитини на винятковість дуже шкодить їй. На цьому шляху дитину чекає розлад із самою собою, бо поряд завжди може виявитися хтось ще більш обдарований, працелюбний, удачливий;
- допускайте в справах, які виконує дитина, певну частку ризику. Тоді придуть сміливість, уміння швидко орієнтуватися і приймати самостійні рішення;
- залишайте за дитиною право помилитися. Усвідомлюючи своє право на помилку, дитині легше буде виробити адекватну самооцінку;
- не варто прагнути сформувати «зручну» дитину. Виховний тиск повинен обмежуватися необхідністю формування соціальної адаптації у дитини, а не потребою зручності для батьків;
- дитина повинна звикнути до виконання вимог не на догоду зовнішньому розпорядженню, а тому що вони доцільні, розумні, необхідні. Інакше можна навчити дитину виконувати дії проти себе самої;
- надавайте дитині можливість побути наодинці із собою і дбати про себе в адекватних віковій межам;
- пам'ятайте, що ми виховуємо дітей своїм способом життя, системою своїх цінностей, спілкуванням із своїми батьками і друзями, ставленням до праці і дозвілля, домашньою обстановкою; виховуємо своєю присутністю і відсутністю. Усе добре і погане, що проявляється в наших дітях, існує і в нас самих;
- хоча ми народжуємо своїх дітей, вони нам не належать. Вони народжуються для свого власного життя, сенс якого закритий для нас, батьків;
- занадто слухняна дитина за відсутності батьків дуже швидко переупорядковується комусь іншому, далеко не завжди доброзичливому щодо неї;
- «Будьте послідовні у своїх вимогах, але при цьому пам'ятайте: твердість лінії у вихованні досягається не покараннями, а стабільністю обов'язкових для виконання правил, спокійним тоном спілкування, неквапливістю. Ніколи не упивайтеся своєю непохитністю! Непохитим бути солодко, але небезпечно: твердість не завжди рівнозначна вимогливості, у ній може бути елемент байдужості, жорстокості, відчуття всездозволеності» [42, с.196].

Однією з передумов рабської терпимості в характері дорослої людини є зловживання владою з боку батьків. Покарання, у т. ч. і фізичне, у нашій

країні досі залишається одним з атрибутів виховання. Якщо питання про фізичне покарання дітей однозначно розв'язується в умовах шкільного виховання, то воно не знаходить, на жаль, такої простої і однозначної відповіді в сім'ї. Підвищена емоційність у стосунках батьків і дітей виражається як у проявах ніжності, поцілунках, прогладжуваннях, так і в спалахах гніву, шльопанні, посмикуванні тощо. Стратегії сімейного виховання – це окрема складна тема. Відомий психотерапевт В. Леві у своїй книзі «Нестандартна дитина» в категоричній формі забороняє батькам:

- шльопати дітей молодших 3 років (узагальнена реакція, придушення активності, невроз страху, загроза розвитку);
- карати дитину 7 років і старших у присутності сторонніх, особливо однолітків (публічне приниження);
- карати із застосуванням сили за будь-яку провину дівчинку старшу 10 років і хлопчика старшого 14 років (нова якість психіки);
- погрожувати або карати знаряддям, що посилює біль, страх (ремінь, палиця, лінійка, сковорідка);
- заподіювати біль і страх якою-небудь іншою насильною дією (нам'яти вуха, ущипнути) – це вже з розряду садизму;
- карати холоднокровно, без гніву – розсудлива екзекуція абсолютно недопустима;
- систематично погрожувати покаранням [52, с.156-157].

Соціально-психологічні індикатори морально-етичного розвитку.

Ознайомлення з випадками як здорової духовної самореалізації людини, так і спотворення її духовного досвіду привели автора цього дослідження до висновку, що основою духовного розвитку є ті явища, які можна описати термінами соціальної психології. Це адекватна самооцінка і адекватний рівень домагань, відповідальність і відповідність, це комплекс рис особистості, що дістали загальну назву «особистісної зрілості». Стало зрозуміло, що процедури духовного загартування індивідуума, описані в численних працях духовних практиків, можуть бути дієвими тільки за умов попередньої повноцінної соціалізації та інкультурації людини.

Дитина народжується з потенціалом людяності, який може актуалізуватися тільки за допомогою людяного виховання, введення дитини в специфічний людський світ. Для цього не потрібно нав'язувати дитині релігійну доктрину. Усі релігії світу об'єднує уявлення про вічність душевного життя, існування сенсу в житті, існування вищого за людський розумного порядку. Цього достатньо для соціалізації дитини, формування в неї ціннісного ставлення до себе, до свого життя, до землі, на якій вона живе, до інших людей, до свого народу. Потрібно тільки допомогти дитині знайти баланс між даностями цього життя і тим, що може бути змінено.

Розвиток дитини охоплює фізичний, соціальний і духовний аспекти. Усі ці компоненти людського життя важливі, та все ж духовний розвиток є найскладнішим етапом. Фізичний розвиток потребує фізичних вправ, соціальний розвиток відбувається в шкільному навчанні та спілкуванні, у

формуванні знань, умінь і навичок. Основою духовного розвитку є здорова емоційно-вольова сфера дитини. Якщо припустити, що фізичний розвиток і розумове зростання дитини мають бути ініційовані дорослими, то її духовний розвиток повинен будуватися за принципом «попит народжує пропозицію». Ми не знаємо, з якими запитами і можливостями прийшла у світ ця дитина. Тільки чуйне ставлення до її запитів може стати запорукою успішного духовного розвитку. Не потрібно боятися, що попит ніколи не настане. Звичка обговорювати з дитиною її інтереси, настрої і проблеми може бути надійним шляхом до розвитку духовності.

Узагальнивши психологічне значення вправ, що практикуються в різних духовних школах таких як мовчання, стриманість, споглядання, можна дійти висновку, що це засоби впливу на формування душевного життя людини: здатності напружуватися, самостійності, відповідальності, відчуття цілісності і взаємозалежності, істини. Істини не в сенсі правильних знань, а в сенсі здатності сприймати ситуацію такою, якою вона є в даний момент насправді.

Якщо порівняти духовний розвиток із розвитком фізичного тіла, то аналогією духовному розвитку може бути оволодіння цілеспрямованим рухом. Як спортсмен або танцюрист докладає зусиль, щоб оволодіти рухами тіла, так само необхідно докладати зусиль для душевного розвитку. Досягнення спортсменів можна реально побачити, а результати духовної практики об'єктивно оцінити дуже складно. Результативність такої практики може бути оцінена тільки суб'єктивно. У зв'язку з цим завжди є простір для зловживань і маніпуляцій з боку духовного вчителя і впадання в оману та ілюзії з боку учня.

Процес становлення особистості тісно пов'язаний з процесом навчання і соціалізації. Навчання передбачає пошану, довір'я і слухняність учня щодо вчителя. Тут для учня виникає небезпека розчинитися в особистості вчителя, бажання копіювати його, відмовляючись від свого особистого шляху, тобто небезпека потрапити в психологічну залежність.

Одним з об'єктивних критеріїв духовного розвитку людини може бути рівень і якість її емоційного інтелекту. Ідеться про здатність до співпереживання, почування сильних, інтенсивних емоцій та отримання з цього потоку максимуму інформації. Важливим атрибутом цього процесу є здатність напружуватися і переносити сильні емоційні напруження.

Суб'єктивним критерієм духовного розвитку може бути совість – те, що є в людині людського, те, чим вона відрізняється від усіх інших живих істот. Людська совість не може не бути вільною і належати комусь іншому. Хоча численні релігійні системи і не проти того, щоб узяти совість під свою опіку, однак не варто на це погоджуватися. Почуття власної гідності і честі є зовнішнім проявом совісті.

Духовні потреби особистості – це потреби у приєднанні до вищих проявів людяності: сенсу, любові, істини, гармонії, відданості, цілісності, людської спорідненості. Оскільки це вищі прояви, то і базуються вони на сформованих когнітивних, афективних і поведінкових компонентах особистості. Отже, морально-етична сфера людини є найскладнішим

утворенням і формується найдовше, а задоволення духовних потреб вимагає особистісної зрілості.

На кожному етапі життя людина вирішує властиві цьому періодові завдання, які є настільки значущими, що набувають для неї статусу цінності. Наприклад, у юнацькому віці такими завданнями є збагачення інтелекту, досягнення краси тіла та фізичної сили, у зрілому – професійна і соціальна реалізація, у похилому – осягнення вершин мудрості і духовності. Так відбувається поступове зрушення від цінностей фізичного тіла до цінностей духу. Бачимо, що в кожному віці є як своя провідна діяльність, так і своя домінуюча цінність.

Важливо відзначити, що необхідна умова їх зміни – це повна реалізація усіх попередніх видів діяльності і цінностей через задоволення відповідних потреб. Якщо, наприклад, чоловік або жінка отримали недостатньо підтверджень своєї краси і сексуальної привабливості в юнацькому віці, то їх пошук може затягнутися на довгі роки, а разом з ним марно витратиметься енергія, призначена для вирішення інших, складніших, завдань. За сприятливих умов реалізації особистісного потенціалу кожна нова цінність, що відповідає віковій категорії, і пов'язана з нею діяльність сприймаються людиною з радістю і бажанням. Важливо пам'ятати, що особистісна зрілість не корелює прямо з календарним віком: молодий не завжди незрілий, а старий не завжди мудрий.

У більшості випадків, які нам довелося спостерігати, передчасна надмірна зосередженість юнака чи дівчини на релігійній доктрині, яка вимагає жорстких обмежень задля формування духовності, з одного боку, обмежує набуття ними життєвого досвіду, а з другого, формує зневажливе ставлення, зарозумілість, гординю, завищену самооцінку через усвідомлення своєї причетності до чогось священного і важливого.

Узагальнюючи все, сказане вище, особистісна зрілість є передумовою і основою здорової духовності. Ключовий момент дорослішання – усвідомлення того, що люди смертні. Усвідомлення цього приводить до зміни життєвих орієнтирів, що, у свою чергу, змінює основні звички людини. Коли ми починаємо розуміти, що старіння і вмирання – це частина життя, перед нами постає питання, як зустріти старість і смерть свідомо, гідно. Усвідомлення і прийняття часової обмеженості життя сприяє як обмеженню, так і проявам ненасичуваних потреб. Дорослість – це час, коли людина починає жити, думаючи про віддалені наслідки, а не тільки про сьогоднішні радощі.

Один з основних законів буття вимагає від людини жити власним коштом, тобто із свого особистісного потенціалу. Особистісна зрілість – це компетентність у «морально-етичній економіці», здатність передбачити, чим доведеться розплачуватися за «дармовий сир у мишоловці». Це здатність визнати поразку і матеріальні збитки. Здатність відрізнити справжні дружні почуття від фальшивої солідарності п'яної компанії. Здатність прислухатися до конструктивної критики і відкинути знущання, замасковане під доброзичливу, дружню пораду. Здатність вибрати свій, не дуже привабливий

для інших, однак автентичний для себе, шлях. Здатність відрізнити випробовування, необхідне для особистісного зростання, від самоствердження за рахунок дешевої слави. Урешті-решт, це здатність прийняти і виконати те, що дійсно належить зробити саме тобі, і не спокушатися на чужі статки і здобутки.

Особистісна зрілість не досягається одноразово і не зберігається пожиттєво. Особистісна зрілість – це визнання того, що душа постійно зобов'язана трудитися, напружуватися. Визнання того, що ні почесні заслуги, ні поважний вік, ні хвороби не звільняють людину від обов'язку бути людиною. Що дітей ми народжуємо для них самих, а не для того, щоб використати їх у майбутньому. Що діти своєю появою дають нам не менш цінний досвід і розвиток душі, ніж наша участь у їхньому вихованні.

Протилежним до особистісної зрілості полюсом є інфантильність, збереження дитячих рис у дорослої людини, яка більш за все виявляється у нездатності відмовити собі у задоволенні тактичних цілей на шкоду стратегічним.

Ще один важливий елемент, який супроводжує дорослішання, – усвідомлення того, що, врешті-решт, інші не можуть знати, що краще для тебе самого; що гарантованого іншими майбутнього не існує, тим більше його не може облаштувати хтось ззовні. Д. Леонт'єв пропонує пам'ятати, що все наше життя – це боротьба позитивної життєвої філософії з філософією кітчю, де все дискомфортне, усе, що порушує спокійне, гармонійне світовідчуття, проголошується просто неіснуючим. Він стверджує, що це боротьба за цілісність життя, за те, щоб інсталювати в картину світу, зокрема, і те, що викликає тривогу, дискомфорт, однак є невід'ємною складовою нашого життя. Д. Леонт'єв нагадує формулу Канта: роби, що належить – і будь що буде. Завжди є якась щілинка, люфт між реальними результатами і нашими цілями, але наше завдання – приймати цю непередбачуваність і бути готовими скористатися тими можливостями, які виникають [55].

З погляду трансцендентально-феноменологічної філософії Шлях до Істинної реальності людина може пройти тільки самотужки, тільки доклавши власних зусиль. З огляду на все сказане вище, людина має орієнтуватися на ті види діяльності, які вимагають від неї максимальної віддачі сил, максимальних затрат енергії – тільки ці види діяльності і можуть стати рушієм людського розвитку, прогресу.

Відмінність між релігійністю і духовністю. Релігія може відігравати важливу роль у нашому духовному становленні, однак вона також може спричинюватися і до звуження світогляду. Незалежно від того, що ми наслідуємо – Біблії, Тори, Корану або Вед, слід навчитися розпізнавати єдині істинно духовні корені, що об'єднують усі живі істоти. Розуміння цього розвивається завдяки уважному вивченню всієї доступної нам давньої мудрості. Мабуть, прийшов час поговорити про справді правильну віру, істинну релігію.

Ще сто років назад у середовищі освічених європейців не викликали серйозного осуду розмови про вищу і нижчу раси, ієрархію народів. У наш

час це вважається поганим тоном. Те ж саме нині відбувається і з релігією. У доглобалізаційні часи кожний народ вірив по-своєму, і це було для нього істиною, бо еволюція життя народу співвідноситься з еволюцією його вірувань. У сучасному глобалізованому світі представники різних народів живуть поряд, а інформація про різні форми релігійного життя вільно циркулює і поширюється.

Важливо пам'ятати, що для людини або групи людей істинним є те, у що вони вірять. Причому йдеться як про суб'єктивні, так і про об'єктивні сторони цього процесу. Можна стверджувати, що існує певна ізоморфність між народом і його релігією. Народ як цілісність має свою проекцію як у колективному підсвідомому, так і в колективному надсвідомому. Архетипи надсвідомого створюють, таким чином, духовність і релігійність народу. Мабуть питання про істинну або фальшиву релігію сьогодні вичерпало себе.

Натомість, існує принципова відмінність між явищем споживання духовних продуктів і явищем духовного осягнення. Справжнім змістом духовної традиції, природно, є рух до істини. Приєднання до релігійної групи з мотивів порятунку або посилення власного впливу є корисливою дією і нічого спільного з духовністю не має. Жодні переваги матеріального або статусного характеру, отримані через приниження власної гідності особистості, не можуть дати очікуваних конструктивних результатів, бо духовність – це шлях до істини.

Будь-яка жива духовна традиція, містить у собі рефлексію про те, що осягнення істини є найскладнішою з усіх складних задач, які людина може поставити перед собою. Зрозуміло, що сам шлях і життя на цьому шляху вміщують величезну кількість деталей певного змісту, конкретних суперечностей, небезпек, спокус, спадів, підйомів. Опис цього шляху показує не меншу кількість подробиць, емоцій, міркувань, ніж опис будь-якого життя поза традицією [38].

Ієрархічне становище особистості – це рівень відповідальності, який вона спроможна взяти на себе з огляду на свої реальні здібності і можливості задля розв'язання насущних завдань, що постають перед спільнотою. Це рівень особистої відповідальності за долю спільноти, підкріплений реальними можливостями особистості, що дають їй змогу розв'язувати всі нагальні питання і проблеми буття. Еволюційний рівень розвитку не можна ні вкрасти, ні передати, ні, тим більше, купити. Він досягається тільки шляхом особистого розвитку розумної істоти, через просвіту знаннями і реалізацію особистих можливостей.

Усе сказане вище дає підстави стверджувати, що повноцінне духовне функціонування людини спирається на ґрунтовну соціально-психологічну підготовку. Особи, які не розв'язали свої особистісні, соціальні та матеріальні проблеми, не можуть претендувати на роль духовних провідників. Люди, які не оволоділи правилами соціальної гри, не мають права покладати на себе духовне лідерство, оскільки духовні закони набагато складніші. Отже, громадськими, релігійними, суспільно корисними справами можна займатися, коли напрацьовано надлишок душевних ресурсів, а не коли їх бракує.

Поняття духовності не тотожне поняттю релігійності (належності до певної конфесії). Духовний розвиток і духовне лідерство базуються на сформованості попередніх рівнів особистісного розвитку та соціальної зрілості. Якщо духовне лідерство перебирають на себе люди, що мають вади душевного і фізичного розвитку, то це становить небезпеку для пастви через можливі компенсаторні дії, до яких вдаються лідери заради власного самоствердження, усвідомлено чи неусвідомлено.

4. ПСИХОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ІМУНІТЕТУ

4.1. Проблема соціального впорядкування в соціологічних науках

Проблема соціального впорядкування як результат накладення універсальних законів самоорганізації на соціальну еволюцію виявляється тією предметною і методологічною областю, де тематично співпадають інтереси філософії історії, соціології і соціальної психології. Цю загальну предметну область можна позначити як еволюційно-структурні характеристики соціального розвитку. Філософія історії, в тому виді як вона склалася в середині XIX ст., виступає загальною теорією історичного розвитку – теорією, що претендує на визначення мети, рушійних сил і сенсу історичного процесу. Криза позитивістського еволюціонізму, що похитнула основи ідеї універсальної історичності і що викликала до життя нові варіанти теорії історичного розвитку (Шпенглер, Тойнбі, Сорокін), проте не змінила основної змістовної орієнтації самої філософії історії – інтересу до проблем спрямованості і механізмів соціогенезу. Філософія історії раціоналізувала еволюцію соціуму, прагнучи показати її структурованість і впорядкованість, відшукати в історії деякі загальності. Такими всезагальностями виступають закони історії в цілому, закони окремих її етапів, стадій, а також деякі природні, біологічні, духовні та ін. чинники, що визначають загальну соціальну динаміку, соціогенез в цілому.

Погляд на суспільство крізь призму процесів самоорганізації передбачає цілісний дискурс – соціальна організація розглядається і як структура, і як процес, що веде до створення такої структури. У понятті «організація» фіксуються два аспекти: структурна впорядкованість (взаємоузгодженість взаємодії більш менш диференційованих і автономних частин цілого, обумовлена його будовою) і еволюційна спрямованість (сукупність процесів або дій, що ведуть до освіти і вдосконалення взаємозв'язків між частинами цілого). Специфіка розуміння організації як самоорганізації в суспільстві, дає ключ до інтерпретації рушійних сил соціального розвитку – як зовнішніх (реакція відкритої за своєю природою соціальної системи на різні стимулюючі детермінанти), так і внутрішніх (спонтанна зміна структури системи, можливість переходу до складнішого порядку).

Перехід до неklasичного соціального бачення у кінці XIX-початку XX вв. був пов'язаний з появою таких філософських течій як філософія життя Х. Г. Гадамера, феноменологія Е. Гусерля, а також відродженням інтересу до герменевтики в її соціальній інтерпретації. Історично і тематично цей перехід співпав з етапом кризи природознавства і став його методологічним інваріантом. Цю кризу в загальнометодологічному і філософському плані ініціював інтерес до проблем становлення, безповоротності розвитку (тобто можливості розвитку як регресу), динаміки організації і дезорганізації. Але

головним чином відбулася суб'єктивізація пізнання, що означала бунт суб'єкта, який пізнає, проти класичного раціоналізму і об'єктивізації. У центрі розумового світу встала жива людина, вкорінена в структурах і процесах живого життя. Почала розвиватися характерна для класичного філософствування позиція суб'єкта, що пізнає, як зовнішнього спостерігача, піднятого над реальністю і здатного оцінювати і судити її.

Усі ці зміни найістотнішим чином позначилися на принципах побудови соціальної теорії і на образі соціальної світобудови. Так, герменевтика вважає основою історичного пізнання «попереднє розуміння», задане традицією, у межах якої тільки і можна жити і мислити. Таке « попереднє розуміння» можна виправляти, коригувати, але повністю звільнитися від нього не можна. Аналіз герменевтики, заснований на аналогії соціальної дії з текстом, «прочитує» всяку соціальну дію як свого роду проєкцію «колективного сенсу» (сенсу колективних ідеалів і цінностей), що становить стійку структуру соціального простору, в якому подібна дія виявилася можливою.

Соціологія розуміння, що виникає як протиставлення позитивізму і натуралізму в соціології, спиралася на ідеї В. Дильтея про принципову специфіку соціального пізнання: соціальне знання засноване на розумінні, прямому досягненні, тоді як природним наукам властиве непряме, вивідне знання - знання як пояснення. У межах феноменологічної соціології суспільство розуміється як явище, створене і постійно відтворюване в духовній взаємодії індивідів, в процесах міжіндивідуальної комунікації. Соціальний світ осмислюється в його суто людському бутті – повсякденному, індивідуальному. У пошуках істинних підстав соціального життя акцент переноситься з макросвіту об'єктивних процесів на мікросвіт повсякденності. Поступово наука зв'язується з повсякденністю, а наукові поняття знаходять витоки і фундамент в повсякденному знанні і діяльності. При цьому наука вже не має права на виняткову об'єктивність та істинність в судженнях про соціальне життя. Вона являється усього лише одним з «світів досвіду» (інші подібні світи – світ художньої фантазії, світ релігійної віри та ін.). У кожному з цих світів групуються дані певного досвіду, кожен з них має свій «когнітивний стиль».

Позначимо у загальних рисах методологічну альтернативу класичної і некласичної соціальної теорії.

На відміну від універсальних класичних соціальних концепцій, що охоплюють усі сторони громадського життя в єдиній теоретичній схемі, некласична соціальна теорія зтверджує універсальність суб'єктивності. У строгому сенсі феноменологічна соціологія не теоретична, вона часто зводиться до розповідного опису окремих сторін соціального життя, з яких складається відносно цілісний, але мозаїчний образ.

Якщо у рамках класичної пізнавальної традиції критерієм науковості виступає побудова особливої реальності об'єктів, що ідеалізуються, то некласична соціальна теорія шукає витоки і аргументацію для своїх теоретичних моделей у повсякденному життєвому світі.

Тоді як класична соціологія розділяє соціальні дії на раціональних і нерациональних (відповідно до заданої нею схеми засобів і цілей), некласична соціальна теорія намагається досліджувати різні форми раціональності, за якими вона убачає різні варіанти людської поведінки.

Якщо класична соціологія орієнтується на суворість і однозначність своїх понять, то у некласичній соціальній традиції будь-яке поняття має «відкритий горизонт значення» і внаслідок цього – певною смисловою «непрозорістю».

Постмодерністський етап в розвитку методології соціального пізнання, що став останнім часом на заході своєрідною інтелектуальною модою, є варіант деякого методологічного екстремізму. У його межах здійснюється відмова від фундаментальних гносеологічних категорій (наприклад, об'єкту і суб'єкта), а стихія мови і «мовні ігри» вважаються єдиною реальністю соціально-філософського дослідження.

У соціології, яка прийняла імпульс нерівноважної термодинаміки, проблема становлення, органічного розвитку соціальних систем знайшла науковий статус, завдяки О. Шпенглеру, який невпинно звертався до останньої у своїх дослідженнях.

Власне, поняттям «культура» О. Шпенглер означає період розвитку, внутрішньої динаміки, різноманітності, творчого пориву, розгортання можливостей певного людського співтовариства. Причому зародження культури зв'язується з процесом впорядкування як протистояння «зовнішнім і внутрішнім силам хаосу». Відбувається локалізація «душевного стану» народу. «На ґрунті строго обмеженої місцевості» виникає своєрідний синтез мов, вірвочень, мистецтв, держав і наук.

Цивілізація ж, за О. Шпенглером, є інваріант будь-якої культури, її логічне слідство, завершення і результат, «розумова старість». Цей стан, коли вичерпується увесь достаток внутрішніх можливостей культури, коли вона «застигає», відмирає, сили її надламуються. Вона йде за культурою як що стало за становленням, смерть за життям, нерухомість за розвитком.

Безумовною теоретичною заслугою О. Шпенглера можна вважати виявлення ним тих ознак соціального буття, які характеризують стан згасання ентропії культури, що розвивається, коли, дія розвиваючого чинника сильніша за дію джерел розвитку.

О. Шпенглер виокремлює є і особливу моральну форму цивілізаційної експансії – моральний імператив, нещадне нав'язування своєї волі, своїх принципів і ідеалів. Такий імператив базується на неприйнятті ворога – того, хто думає і відчуває інакше. Це форма морального пригнічення ворога, в якій проявляється потреба всякої «згасаючої» структури до пригнічення, усунення флуктуацій, випадкових «інакомислячих» відхилень від прийнятого стандарту [119].

Ще ближчі аналогії процесам соціальної самоорганізації можна побачити в концепції цивілізованого розвитку А.Дж. Тойнбі, який розробив цілу систему взаємодій цивілізацій в просторі і в часі. У роботі «Осягнення історії», визначаючи основу основ свого аналізу – поле історичного

дослідження в порівняно-емпіричному пошуку законів історії, що повторюються, він, в першу чергу, звертає увагу на те, що таємниця соціальної динаміки криється в розгляді соціальної системи як системи, відкритої зовнішнім діям. Для того, щоб адекватно описати історію будь-якої нації, необхідно розглядати її не ізольовано, але в контексті більшого масштабу, ніж сама ця нація, в зіставленні з історіями інших національних держав. «Вдивляючись в історію з цієї точки зору, ми в каламутному хаосі подій виявимо лад і порядок і почнемо розуміти те, що раніше здавалося незрозумілим» [105, с. 26].

Імпульс кожному етапу такого історичного впорядкування дає зовнішня дія, що змінилася, яку А.Дж. Тойнбі називає Викликом історії. Відповіддю на Виклик є переструктурування системи, причому, кожна система сама визначає свій шлях, свою реакцію на дію однієї і тієї ж сили. «Одні відразу ж гинуть; інші виживають, але такою ціною, що після цього вже ні на що не здатні; треті так вдало протистоять виклику, що виходять не лише не ослабленими, але навіть створивши сприятливіші умови для подолання прийдешніх випробувань» [105, с.85].

А.Дж. Тойнбі вводить поняття цивілізації, щоб відрізнити її від примітивних суспільств – застиглих, статичних формацій. Цивілізації ж є динамічними утвореннями еволюційного типу, здатними до просторового поширення, до структурних метаморфоз, до зміни напряму свого розвитку. Тут цивілізації утілюють універсальну здатність Життя – здатність до варіацій і мутацій, що породжують нове, складніше в творчому історичному акті.

Динаміку розвитку цивілізацій, їх структуризація на різних історичних етапах А.Дж. Тойнбі описує як чергування універсальних принципів Инь-Ян в космічному Вселенському ритмі, як чергування статичності і динаміки, нерівно важності і рівноважності. Випробування Викликом, А.Дж. Тойнбі використовує міфологічний образ диявольської спокуси, складається з черги східців, які випробовуваний повинен послідовно здолати в ім'я божественної мети – нового акту творіння. Таким чином, метафізика творіння (пересотворення нового порядку) знаходить свої витoki в космогонічному дійстві ходіння в Хаос (руйнування, применшення), випробуванні Хаосом.

Опис історичного кругообігу у А.Дж. Тойнбі корелює з описом процесуальної моделі самоорганізації: від моменту зародження нових структур у відповідь на зовнішню дію до встановлення режиму, що самозберігається.

Істинним критерієм зростання цивілізації А.Дж. Тойнбі визнає не стільки її просторове розширення і не технічний розвиток, але здатність суспільства до самодетермінації і самоорганізації [105, с. 214], коли поле дії зрушується, переміщається із зовнішнього оточення у внутрішню соціальну систему зростаючого суспільства. Фундаментальною ознакою зростання цивілізації А.Дж. Тойнбі називає диференціацію (неоднорідність), що посилюється, між творчою меншістю, що несе знання про новий, прогресивний соціальний порядок, і нетворчою більшістю, яка через

механізм наслідування переймає установки своїх лідерів, породжує необхідну соціальну когерентність, узгодженість поведінки, що забезпечує реалізацію творчого прориву.

Надлом в розвитку цивілізації починається тоді, коли сили інерції беруть гору над творчими тенденціями, що народжують соціальні новації. Уся творча енергія правлячої меншості йде на підтримку раніше досягнутого стану. «Для руху вперед немає ні стимулу, ні необхідного енергетичного запасу» [105, с. 305]. Так А.Дж. Тойнбі констатує момент переходу від структур розвитку до структур самозбереження системи: «Якщо культурні межі зростаючої цивілізації сприймаються як двері, гостинно розкриті для двостороннього руху, то військові межі цивілізації, що розпадається, можна порівняти з огорожею, що наглухо перекриває входи і виходи» [105, с. 541]. Усе це обмежує здатність соціальної системи бути відкритою, освоювати зовнішні дії в ім'я динамічного розвитку; самоізоляція системи, що почалася, «вбиває» зовнішні флуктуації, тим самим зберігаючи і охороняючи гомеостаз.

У соціальній структурі зростання однорідності проявляється як симбіоз, асиміляція між правлячою меншістю і внутрішнім пролетаріатом: перші вульгаризуються, другі – проникаючи в елітні соціальні інститути, стають сміливішими і розв'язнішими. Структурна однорідність супроводжується редукцією, спрощенням елементів. Відбувається вульгаризація і варваризація мистецтва, мови (при розширенні сфер їх застосування), зведення релігії до магії і забобонів і ін.

Розпад цивілізації, за А.Дж. Тойнбі, проявляється в почутті «неконтрольованого потоку життя – надзвичайно хворобливому переживанні втрати життєвого пориву. Це породжує у свідомості людей прагнення до особливих форм соціальної дії – спроби розірвати пута сьогодення через звернення до інших тимчасових періодів (архаїзм і футуризм), а також форми звільнення від життя (філософія відходу).

Але в цей переломний період виникають і конструктивні форми подолання розколу – спроби запобігти і припинити подальшу дезорганізацію. Правляча меншість породжує ідею універсальної держави, а внутрішній пролетаріат – вселенську церкву. У цих формах здійснюється друге народження, створення відносно стійких нових структур у фазі поживлення періоду розпаду. Універсальна держава, що виражає прагнення до загальної згоди, єдності і засноване на єдиній і загальній централізованій владі, що охороняє свою цілісність від внутрішніх і зовнішніх посягань – така держава з точки зору самоорганізації є близькою до врівноваженості, непримиренну до флуктуацій систему з єдиним ресурсним джерелом (столицею) максимально стійку і тому таку, що довго зберігається.

Саме ця стабільність, повторюваність відтворення, визначувана центром кооперація замість «буревіїв і боротьби» колишніх часів, – усе це народжує у громадян універсальних держав «міраж безсмертя». Вони бачать в такій державі втілення встановленого світового порядку, кінцеву мету існування, тоді як воно є лише певною фазою в процесі соціального розпаду.

Доля універсальних держав тісно пов'язана з долею вселенських церков (християнства, ісламу, індуїзму). На думку А.Дж. Тойнбі, церква каналізувала інтелектуальну і політичну енергію людей, що пригнічується і присікається суворим контролем держави, яка розпадається. Згодом саме ця енергія «опромінювала зав'язь нової цивілізації».

В той же час, А.Дж. Тойнбі обмежує дію цього історичного закону, вважаючи його специфічною рисою переходу цивілізацій другого покоління до цивілізацій третього покоління. Проте що стосується сучасної цивілізації третього покоління, на думку А.Дж. Тойнбі, то немає ніяких позитивних вказівок на те, що історія повинна повторитися.

Порівнюючи два протилежних, але базових для сучасного світу способу життя - західний і китайський (традиційний), А.Дж. Тойнбі бачить їх достоїнства і недоліки. Традиційний шлях забезпечує відносно низький рівень громадського виробництва, але при цьому – стабільне відтворення паразитичної еліти, що експлуатує селянство. Індустріальний спосіб життя забезпечує більший динамізм, проте він створює напругу в суспільстві, яке, якщо його не розрядити, неминуче веде до розколу. Невідомо, які конкретні історичні контури прийме найближчий «Виклик історії», але ясно, що «Відповідь» буде пов'язана з пошуком нових форм синтезу динамізму і статичності, єдності і різноманітності. Тому сучасна людина повинна просити історичну долю «не про тисячолітнє царство земного раю, не про соціальне благополуччя, не про матеріальний достаток, не про справедливість земного устрою, не про ситість і достаток, але про духовний неспокій, який єдиною є внутрішнім стимулом нововведень, досягнень і взагалі всякого історичного прогресу» [105, с. 540].

Таким чином, різноманітність людської історії, яка, на перший погляд, не укладається в єдину загальну матрицю, забезпечується саме тим, що одночасно в різних регіонах представлені різні фази процесу самоорганізації етносу і самі ці фази в історії різних народів мають різну часову протяжність.

В.В. Василькова, автор книжки «Порядок і хаос в розвитку соціальних систем» ідентифікуючи різні соціальні явища і процеси, що відбуваються в економічній, політичній, ідеологічній і моральній сферах суспільства, згідно двом основним тенденціям самоорганізації, дійшла до наступних висновків:

- 1) Структурно-еволюційні зміни, пов'язані з формуванням нової структурної організації (процеси зародження нового порядку), зв'язані з посиленням соціального метаболізму, активізацією ринкових стосунків, зростанням соціальної неоднорідності, економічній і політичній диференціації, боротьбою і конфліктами супротивних громадських сил, стрімкою динамікою соціальних змін (насиченою подією), домінуванням ліберальних цінностей, індивідуалізацією і автономізацією морального статусу особи в суспільній свідомості ототожнюється, як правило, з соціальним безладом, деструкцією.
- 2) Структурно-еволюційні зміни, пов'язані із закріпленням наявної структурної організації (процеси збереження порядку) зв'язані з

такими проявами, як прагнення до самоізоляції соціальної системи, державного і централізованого регулювання економіки, тенденція до соціальної однорідності, стійка соціальна ієрархія, централізм і авторитаризм, відсутність кардинальних змін (темп розвитку сповільнюється), домінування консервативних форм ідеології і традиційних цінностей в культурі і моральності. Часто зв'язують з образом соціального порядку. [15, с.290]

Акцентуючи увагу на проблемі соціального порядку, Василькова відмітила, що синергетичний підхід пропонує науці нетривіальне бачення цієї проблеми: у відкритій еволюціонуючій системі не може бути «єдиного на усі часи» структурного порядку (гіпотетична наявність такого – теза, на якій часто спекулюють тоталітарні ідеології). Соціальний порядок в синергетиці з'являється як живий, що розвивається за законами самоорганізації, «дихаючий», пульсуючий організм – стає, але не став.

Як би не було жорстко структуровано соціальне середовище в ситуації, близькій до рівноважності, проте відкритий характер соціальної системи змушує її до сприйняття зовнішніх дій, що неминуче (рано чи пізно) передує новому етапу соціальної самоорганізації – етапу зміни соціального порядку, що склався, народженням нових соціальних структур.

Таким чином, процес соціального впорядкування розгортається за законами циклічного чергування структур (режимів) народження порядку і збереження порядку, що проявляється як періодична зміна відносного переважання ринкових та тоталітарних тенденцій, демократизму та авторитаризму, лібералізму і консерватизму, традиційного колективізму та індивідуалізму і т. д.

Причому цілісне, бачення процесів соціального впорядкування і соціальної динаміки було б неповним, якщо не враховувати той факт, що історичне буття кожної конкретної соціальної системи є складним переплетенням різних напрямів розвитку, з'єднання комплексів як відкритішого, так і замкнутішого типу, динамізму і стагнації. Причому на різних «поверхах» системи ці співвідношення живуть своїм життям, вони не лише різноспрямовані, але і різнотемпоральні.

У зв'язку з сказаним вище В.В. Василькова пропонує звернути пильнішу увагу на тематику хвилевих і циклічних теорій різних сфер соціальної еволюції, які, на її погляд, в плані їх синергетичної інтерпретації не лише представляють цілісний погляд на чергування структур впорядкування, але і розглядають специфіку прояву хвилевої і циклічної динаміки в різних сферах соціального життя і в різних тимчасових періодах [15, с.291].

Тож, пропоную вважати черговим Викликом історії збереження дієздатності соціо-культурного імунітету природної спільноти в інформаційну епоху глобалізму.

4.2. Спільнота з позицій соціально-психологічної теорії поля

Метою розділу є необхідність охарактеризувати динаміку стосунків особистості з групою, організацією, соціокультурним простором. Показати механізми, за рахунок яких відбувається вплив соціокультурного поля на особистість.

Щоб якомога вичерпніше охарактеризувати динаміку стосунків особистості з феноменами соціокультурного простору, організаційного клімату і спільноти, ми вдалися до використання поняття «поле» та його характеристик, таких як сила і напруженість. Оскільки у своїх міркуваннях ми не хотіли б виходити за межі соціальної психології, то найширшим полем, взятим до аналізу, буде психологічне поле національної культури. Отож виходитимемо з того, що позаособистісні феномени психіки мають характеристики фізичного силового поля і можуть здійснювати щодо особистості певну «роботу» (трансформацію). Відомо, що у соціальній психології вже були спроби опису мотиваційних процесів за допомогою математичних та фізичних моделей. Найбільшої популярності набула модель, розроблена К. Левінім в першій половині 20-го ст., згідно з якою опис поведінки людини у навколишньому світі може бути досягнутий шляхом використання особливих математичних понять топології – науки, що вивчає просторові перетворення, – і векторного аналізу. За початкове береться «життєвий простір» індивіда як цілісне поле, усередині якого виникають і змінюються його психологічні сили (прагнення, наміри і т. п.), що мають певну спрямованість, величину і точки докладання зусиль (що позначаються математичними знаками). Одні райони «поля» притягають індивіда, інші відштовхують. Ця якість об'єктів була названа їх валентністю (позитивною або негативною), що характеризує мотиваційну структуру рухомої сили «поля» поведінки. Остання є функцією цілісної ситуації, що включає саму особистість і її психологічний «простір», в якому локалізовані цілі, бар'єри на шляху до них і т. д. Теорія поля К. Левіна виявилася новим кроком в поясненні поведінки, згідно з якою перебіг дій цілком зводиться до конкретної сукупності умов поля, що існує в даний момент. Поняття поля охоплює чинники як зовнішньої (оточення), так і внутрішньої (суб'єкт) ситуації. Суттєвий внесок до розуміння позаособистісних феноменів психічного за допомогою теорії поля додали також і такі дослідники, як О.А. Донченко [23], Л. Росс і Р. Нісбетт [89]. Мусимо визнати, що позаособистісні феномени психіки є доволі складним об'єктом для вивчення і не вичерпується навіть дуже вагомим доробком названих учених.

Вслід за Ф. Тьонісом, ми будемо вважати ознаками спільноти поняття крові та духу, спорідненості, сусідства й дружби, гідності та служіння, а ознаками суспільства – товар та вартість, гроші та ринок, капітал та робоча сила. Поняття «спільнота» асоціюється з приватним життям людей, з їх емоційними зв'язками, з соціальною взаємозалежністю, а «суспільство» – з індивідуалізмом, з лідерством, з конкуренцією та з соціальною активністю [102].

Індивідуальні, лідерські якості особистості визрівають в надрах спільноти і виявляються з смисловою опорою на спільноту. Органічна єдність

колективного та індивідуального виявляться у взаємодії ознак спільноти та суспільства. Відомо, що групу психологічно значущих фонових чинників формування спільноти утворюють: суспільне і політичне життя регіону, міста, населеного пункту, соціальної групи; стан економіки і рівень життя населення; діяльність органів державного і муніципального місцевого самоврядування; міцність інституту сім'ї; стан системи освіти і науки; діяльність засобів масової інформації, багато в чому визначаюча загальний морально-психологічний клімат життя населення, пануючі громадські думки, переконання, настрої, інтереси, уявлення про перспективи життя, устремління, певні відносини, бажання, вчинки і діяльність громадян; історичні, етнічні, культурні, національні, релігійні і інші особливості населення, його побуту, свідомості, способу життя, моралі, традицій, вдач, звичок, соціальних орієнтації і способів проведення.

Очевидним і правомірним є також і умовний поділ людського життя на *приватне* і *публічне*. Спільнота відображає сферу приватного життя людини, а організація – сферу суспільного (*публічного*) її життя. Поле національної етнічної культури є спільним і для першого, і для другого. На приватному боці життя людини накопичуються дії, що скеровуються мотивами «хочу», а на суспільному – усе те, що ми робимо тому, що це належить робити, тому що є обов'язок, норми, правила.

Щоб повніше уявити ці процеси, скористаймося ще однією фізичною моделлю – диполем, тобто двополюсною системною цілісністю. Життя людини проходить саме в такій двополюсній системі. Підтримка людської особистості в соціальній нормі відбувається в процесах постійного двотактного перемикання (індивідуальне – колективне; приватне – суспільне; релаксація – напруження; права півкуля – ліва півкуля; мислення – уява....) Це система коливань, які можуть бути гармонійними або затухаючими... Абсолютизація індивідом одного з полюсів призводить до хибних умовиводів та хибних концептуальних побудов.

Реально людина перебуває в організаціях, у контактних групах, де напруженість силового поля продукують окремі люди та створені ними посадові інструкції. А неявно людина причетна до різних спільнот. Формуючий соціальний тиск, якого їй доводиться зазнавати в організаціях, компенсується емоційною підтримкою із джерел тих спільнот приватного життя, до яких людина себе зараховує.

Польові психічні структури створюються емоційними імпульсами людей. Де є люди, там є і психічні польові структури. Любов, ненависть, тривога, інтерес, допитливість і цікавість створюють польову напругу. Проте поняття поля не слід сприймати тільки як метафору, оскільки будь-який уявний, мислений запит людини має свою емоційно-енергетичну сторону, свій імпульс, який тут же може бути зареєстрований саме тими суб'єктами, кому він адресований. Найяскравішим прикладом прояву цього феномена є взаємодія членів звичайної сім'ї. Дуже часто вони відчують одне одного на відстані і здатні підтримувати інших членів родини лише своєю присутністю.

Рухаючись у психосоціальному просторі, людина отримує досвід, зупиняючись там, де їй комфортно, знаходить свою екологічну нішу. У психосоціальному просторі існують різні психічні польові структури, що відрізняються показниками якості та напруженості. Ми їх класифікуватимемо так: високонапружені польові психічні структури, низьконапружені польові психічні структури, екстремальні психічні польові структури.

Високонапружені (продуктивні) польові психічні структури виконують конструктивну роботу. Прилучаючись до такої структури, людина прагне відповідати вищим стандартам цього поля. Хоча їй ніхто не говорить про це, але вона прагне підвищити свій рівень заради повноправного членства в цій групі тощо. (Це може бути студентська група, трудовий колектив, неформальна група. Щодо критерію потенціалу стандартна класифікація не працює). Людина шукає те поле, у якому їй комфортно і в якому вона може виконати конструктивну трансформацію душі. Остання відбувається за рахунок різниці потенціалів особистості і поля, а також однакової спрямованості векторів руху. Коли трансформаційний етап перебування в даному полі завершується, людина переміщується в інше поле або її взаємодія з попереднім полем стає контрпродуктивною. Найоптимальнішим моментом виходу людини з поля є той етап, коли вона віддала організації все належне, а організація все належне віддала людині.

Низьконапружені польові психічні структури виконують деструктивну роботу, руйнують, розслабляють, деморалізують. Це відбувається через низький рівень цінностей і вимог у цих групах. Натомість тут цінують епатаж, нігілізм, самоствердження за рахунок приниження інших. Модне в молодіжному середовищі слово «зависати» відображає стан таких структур. Їх середовище є в'язким демотивуючим. Тут не можна висловлювати оцінних суджень. Тут соромно мати свою думку і виявляти активність. Такі поля притягають тільки розслаблені стани. Критичність мислення при цьому пригнічується. Прикладом можуть слугувати різні свята комерційних марок: фестивалі пива, миючих засобів, фанклуби попсових зірок. Людей об'єднує якась дрібниця – фетиш, піднесений до рангу цінності. Нормальна людина в такому полі почувається загальмованою. Вона розуміє весь ідіотизм того, що відбувається, але чомусь не наважується про це сказати. Проведенню дозвілля належить відповідне місце в психосоціальному просторі, і в окремі моменти життя це, безперечно, дуже потрібно. Так, підлітків приваблюють дискотеки доти, поки вони не переситяться таким проведенням часу. Однак не всі володіють уповні власним ресурсом для подолання тяжіння до таких польових структур.

Екстремальні психічні польові структури жорстко структурують особистісні ресурси та особистий час. У Тоталітарних полях висока напруга досягається за рахунок обмежень, суворих вимог, напруженого стану учасників групи, граничної мобілізації фізичних і душевних сил людини. Це, наприклад, військо у воєнний час, партійний штаб під час виборчої кампанії, діяльність компанії під керівництвом кризового менеджера в умовах жорсткої конкуренції. Поля, створені короткостроковими блискавичними діями, мають

надвисоку напругу. Перебування в таких полях дає досвід особливих екстремальних переживань, однак тривале занурення в них призводить до деградаційних процесів унаслідок порушення балансу життєвих сил, до синдрому хронічної втоми.

Виходячи з теорії поля, спільнота – це польова психічна структура, що існує за рахунок колективних уявлень і колективних переживань, які надають їй певних якості і напруги. Спільнота є великою умовно-реальною групою, що об'єднує людей за емоційним чинником. Можна навести такі приклади спільнот, як етнічна, мовна, професійна, земляцтво, молодіжна, чоловіча, жіноча, релігійна, фанатів, гомосексуалістів, любителів пива та навіть злочинців, наркоманів і т. ін.

Колективні уявлення створюють параметр змістовної якості спільноти, а колективні переживання формують її силове поле, напруженість, «градус кипіння». Отже, спільнота як феномен колективної психіки має певну напруженість і певну якість.

Основою колективних переживань спільноти можуть бути як цінності, так і анти цінності, конструктивні або деструктивні потреби.

За своєю якістю спільноти можуть бути конструктивними і деструктивними. Вони можуть формуватися за глибинними цінностями, а можуть об'єднуватися і навколо потреби в соціальному паразитизмі.

Конструктивні спільноти підсилюють, емоційно підтримують сильні сторони людини, спонукають її до прогресу. Причетність до спільноти компенсує емоційну недостатність особи, укорінює її в культурі спільноти та в суспільстві в цілому, ідентифікує і сприяє формуванню ідентичності. Деструктивні спільноти консолідується навколо людських слабостей, анти-цінностей. Наприклад, для спільноти наркоманів, злочинців, алкоголіків, характерні позірна сентиментальність, меланхолійна слізливність, поверхова, інфантильна людяність.

Залежно від своєї якості спільнота володіє стабілізуючим (*компенсаторним*), терапевтичним або адиктивним потенціалом.

Прикладом конструктивних спільнот можуть бути професійні, етнічні, мовні, релігійні об'єднання. Психотерапевтичний потенціал мають численні спільноти за інтересами (кінологи, філателісти, туристи і т. ін.). Адиктивним потенціалом володіють спільноти, утворені на основі анти-цінностей (угруповання азартних гравців, наркоманів, злочинців, алкоголіків).

Зауважимо, що тільки жива людина є провідником емоційних імпульсів. Відомо, що неможливо тільки за допомогою читання книжок емоційно підключитися до спільноти. Для цього потрібне спілкування із живим представником спільноти, який поставився б до людини як до «свого», спорідненого, іншими словами – здійснив би ініціацію.

Організаційний клімат можна віднести до найбільш виразних позаособистісних феноменів психічного, оскільки він, у першу чергу, базується на колективних уявленнях, а вже потім на колективних переживаннях. Акцент зміщено в бік уявлень.

4.2.1. Види людських спільнот

Етнокультурне поле. Напруженість етнокультурного поля здійснює роботу, спрямовану на утримання цілісності народу, створення відчуття етнокультурної ідентичності. Єдність за ознаками мови, землі, патріотизму, віри, етнокультурних цінностей підтримує цілісність спільноти. Напруженість створюється та існує за рахунок морально-етичної вертикалі в культурі з протилежними полюсами. На різних полюсах концентруються цінності й анти цінності. Що є добре? Що є погано? Для окремої людини відповіді на ці питання не такі однозначні, вона має змогу випробувати на собі вміщені в культурі постулати.

Особистість лідера нації, організації, спільноти відіграє роль своєрідного «кристала», крізь призму якого в означений простір надходить інформація. Особистість лідера спільноти атрактивна для членів громади саме продуктами її творчої переробки, певним відлунням викликам сьогодення.

В сучасних культурних спільнотах кожен мусить виконувати свою функцію і багато в чому довіряти експертним думкам вузьких спеціалістів.

Напруженість поля етнокультури підтримується різними обрядами, церемоніями, ритуалами.

Мусимо відзначити, що нині у світі спостерігається тенденція до *розвінчання культурних заборон*, через що спадає напруженість етнокультурного поля, слабшає зв'язок між людьми, що належать до однієї культури. В наслідок чого на побутовому рівні ми помічаємо, що нашим дітям доводиться пояснювати те, що раніше було само собою зрозуміло. Культура втрачає здатність виконувати функцію інкультурації. Етнокультурне поле завжди наповнене не тільки міфами, приказками, приписами культурної традиції, а й інформаційними вірусами і симулякрами.

Стрижнем етнокультурного поля є, безперечно, культурна традиція.

Психотерапевтичний потенціал релігійної спільноти. Дуже важливим і не завжди усвідомлюваним є вплив на самопочуття людей обставини перебування їх разом задля здійснення спільних дій у ході досягнення спільної мети. Дюркгейм дійшов висновку, що колективне, досягаючи певного рівня інтенсивності, пробуджує релігійне мислення, яке зумовлює стан збудження і змінює умови психічної активності. У збудженої людини ментальні сили розпалюються, пристрасті оживають, почуття посилюються, ці зміни відбуваються саме в такі моменти збудження. Людина сама себе не впізнає: вона відчуває себе зміненою і відтак змінює все навкруги себе [25].

Аналізуючи той специфічний стан, у якому перебувають люди під час ритуальних дій, С. Московічі зазначав, що насправді кожний ритуал видається нам подвійною операцією. З одного боку, він пускає в хід правила поведінки, які повинні забезпечити виконання особливого завдання, як-от: родючість, успіх у полюванні, ініціація, траур. Ритуал також відрізняється від усіх інших приписів послідовністю дій, словесними формулами, які їх

зв'язують та особливим моментом, коли він розгортається. Церемонії і збори, які його стимулюють, спираються на вірування. Воно надає йому сенсу і пояснює його дієвість. Із цього погляду ритуали втілюють прищеплені вихованням повсякденні уявлення, які наповнюють свідомість людини [71]. З другого боку, припускає Московічі, релігійний культ викликає цю розумову та афективну спроможність завдяки тому, що клан або плем'я збираються разом. На думку вченого, ритуал робить ефективним не його зміст. Не важливо, чому він присвячений. Важливо те, що через цей ритуал суспільство нарощує свою енергію і поживляє контакти. Релігійні обряди є наріжним каменем та ідеалом усіх колективних рухів і всіх союзів. Вони пояснюють існування соціального порядку, а також його стійкість на фоні звичайних справ і повсякденного життя [71, с. 84]. Розглядаючи ритуали і релігійні дії, Дюркгайм акцентував на явищі одержимості, коли кожен член суспільства проектує на зовні самого себе, щоб знайти собі подібних. Життя, що оновлюється таким чином, загострює їхнє бачення, їхні можливості діяти, перевищуючи звичайний рівень. Але зв'язок із реальністю не уривається ні на мить. Завдяки приплину енергії світ одержимості доповнює і робить можливим існування світу моралі, світу релігії. Він зближує бажання індивіда з потребами суспільства, які світ розуму постійно віддаляє один від одного. Ці попередні зауваження були необхідні для того, щоб утвердити новий погляд на релігію: перш ніж стати віруванням, догмою, воно є пристрасною і запалом, які об'єднують віруючих.

При їх зближенні утворюється свого роду електричний розряд, який швидко доводить їх до надзвичайного ступеня екзальтації. Будь-яке виражене почуття без супротиву сприймається всіма свідомостями, широко розкритими до зовнішніх вражень: кожне з них стає відлунням інших, і вони йому відповідають тим же. Первинний імпульс наростає мірою того, як вони відбиваються, як лавина збільшується мірою свого руху [25].

Отже, колективні ритуали потрібні людям для того, щоб переживати відчуття цілісності і спорідненості. Часто вони спричиняють у людей стани зміненої свідомості. Однак наслідки таких процедур залежать від якості того духовного джерела, до якого звертаються обрядові дії. Зі сказаного вище випливає, що релігійна спільнота володіє потужним психотерапевтичним потенціалом, зловживання яким може призвести до залежності. І знову звернімося до Московічі: «У щасливій одержимості, по-справжньому релігійній, віруючий свідомо прагне до трансу. Тобто до захоплення, для досягнення якого обожнена істота вводиться у своє тіло. Відмінність між світом зовнішнім і внутрішнім зникає. Я і інший взаємно проникають одне в одного, взаємно діють. Тут є щось дивовижне, навіть таємниче. Це велика таємниця, яку бачимо у всіх релігіях у ході зборів, що прославляють натовпи і свою віру» [71, с. 89].

Саме релігійні ритуали та обряди дозволяють людям відчутти і свою цілісність, і свою спільну силу, і налаштуватися на неминучі циклічні зміни у власному людському житті. Тож мусимо визнати, що релігійна спільнота володіє потужним психотерапевтичним потенціалом.

Адиктивний потенціал спільноти деструктивного культу. Участь індивіда у культовій групі належить до сфери його приватного життя, що породжує відповідні очікування підтримки, довіри, взаєморозуміння. Дуже часто це означає, що людина приходить в культову групу відкритою до всього того, що їй там запропонують. Свідоме використання технік деструктивного контролю свідомості лідерами культових груп призводить до трансформації психотерапевтичного потенціалу релігійної громади в адиктивний потенціал.

Адиктивний потенціал спільноти – це специфічні умови, що складаються з комбінацій релаксації з напруженням (*драйвом*), що дає змогу людині компенсувати свою душевну ущербність, почуватися емоційно комфортно. Прикладом таких спільнот є тренінгові, медитативні, релігійні групи. Створення особливого комфортного клімату в таких групах є однією з передумов здійснення психологічної допомоги названими вище фахівцями. На них же покладається відповідальність за зловживання цими специфічними умовами. Оскільки для інфантильної особистості з недостатньо розвинутими морально-етичними якостями «релаксація» в такій групі може стати необоротним процесом.

З позицій теорії поля культова психічна залежність виглядає як відрив від матриці людяності: спочатку від сім'ї, потім і від усіх людей з найближчого оточення, а потім формування нової групової ідентичності.

Наступним етапом стає відрив від індивідуальної матриці та закріплення підпорядкованості лідеру культової групи. Виходячи зі сказаного вище, для подолання необхідно вивести людину з польової психічної структури культу. За рахунок процесів самовідновлення залежність може бути подоланою. В нормальних умовах дитина оволодіває культурними стереотипами, а потім з них вибудовується індивідуальна поведінка. Натомість в умовах культу, індивідуальну психіку теж намагаються наповнити новими стереотипами. Однак вони не так легко засвоюються, як у дитинстві. Тому для них постійно потрібна підтримуюча дія поля. Якщо якісний стрибок ще не відбувся, то достатньо вивести людину з дії поля, і її первинна особистість відновиться.

Тож, виникнення культової психічної залежності особи є похідною від великої кількості чинників та їх поєднання. Аналіз стану сучасної культури показує, що стихійна орієнтація на видовищні ефекти, які обслуговують примітивні інстинкти і слабкості людської психіки, і піднесені до рангу еволюційного закону уявлення про необхідність конкурентної боротьби і природного відбору шляхом виживання найсильнішого у всіх без винятку сферах життя, призвела до небаченого загострення соціальних проблем, породила девіантність та делінквентність у таких розмірах, які вже виходять з-під контролю.

Однією з передумов виникнення культової психічної залежності є руйнація культурних традицій здорової соціальної взаємодії. У сучасних культурних умовах, коли традиційні способи задоволення потреби в приналежності стають все менш доступними для сучасної людини, багато хто приходить в культові організації для задоволення саме цієї потреби. Широко

відома серед фахівців техніка впливу під назвою «бомбардування любов'ю» виявляється надзвичайно результативною. Врешті-решт, якщо спробувати відповісти на запитання, як виникає культова психічна залежність особистості і звідки з'являється та незнайома своїм рідним «культова людина», то це виглядає приблизно так.

Особистість не є цілісною. Вона має сильні і слабкі сторони свого внутрішнього світу.

Під впливом культури і за її допомогою кожен з нас намагається дати раду своїм негараздам та недолікам і розвинути свої сильні сторони.

Послаблення напруженості культурного поля, з одного боку, і легітимізація проявів людських слабкостей і дефектів у культовій спільноті, з другого, сприяють консолідації слабких сторін особистості і дають їм змогу набути домінуючого статусу. Схожі явища («псування характеру») іноді можна спостерігати у хронічно хворих і пенсіонерів.

«Тіньова» субособистість починає проявляти себе на повну потужність, руйнуючи саму себе і людське оточення. Баланс особистості зазвичай порушується у двох напрямках – або душевне рабство, або тоталітарний синдром особистості.

Псевдокультура, як провідний демомотиватор сучасності. Колишнє, класичне суспільство спиралося на традицію, в якій всім було забезпечено якесь місце, сприймане як легітимне і виправдане. Пов'язана з світовими релігіями цивілізаційна ідентичність у просторі та часі забезпечувала реальну єдність великого суспільства і спадкоємність поколінь. Цінності добра, чесноти, істини, відданості, солідарності співпричетності виявляються непотрібними і шкідливими з погляду психології успіху та психології споживання.

Хоча масова культура не має нічого спільного з природною етнічною духовною культурою, так сталося, що інформаційна епоха змінила вироблену віками систему відбору кращих життєздатних ідей та персоналій.

Сьогодні в центрі уваги часто опиняються нікчемні люди, що несуть з собою деструктивну або просто смітну інформацію. Таку діяльність важко назвати культурою. Е.В. Безносюк і М.Л. Князева назвали це явище псевдокультура і дали йому вичерпну характеристику. Псевдокультура спрямована на руйнування традиційних стійких культурних форм і зв'язків між людьми, на формування людини, якою можна управляти засобами псевдокультури, та маніпулювати за допомогою безлічі соціальних, психологічних і інформаційних технологій.

Масова культура, що розвинулася як потворний прояв технократичної цивілізації, заснованої на культі споживання, створює систему помилкових цінностей, є псевдокультурою. Це відображає концепцію роботи ЗМІ, які фокусуються на деструктивних подіях – насильстві і руйнуванні. В результаті створюється помилкова стресогенна реальність, віртуальний трагічний світ, який насичений небезпекою, загрозою, агресією.

Система псевдокультури працює на таких принципах (згідно Е.В. Безносюк та М.Л. Князевої):

- 1) Орієнтація на особову дисгармонію, на дисбаланс, на духовну і душевну анестезію, виражена через гасло «новизни», тобто досягається постійна нестійкість людини.
- 2) Естетична та інша цінність підміняється культом штучності. На перший план виходять оцінки того, скільки засобів вкладено, яка техніка задіяна, скільки трюків виконано.
- 3) Ставка на гру з дисгармонією і антиестетикою. Створюється атмосфера, коли індивід завжди буде поглинений наочним середовищем – це означає потребувати зовнішніх опор.

Формується людина, яка постійно перебуває у стресовому стані, яка володіє таким поєднанням якостей, як незахищеність перед динамікою агресивного світу і постійною власною внутрішньою нестійкістю. Тобто вона тривожна, недовірлива, схильна до страхів, а з другого боку – вона тотально байдужа та агресивна [7].

Б.С. Єрасов пише, що в ситуації сучасного «перехідного періоду» соціальне тіло і розум стають сферою жорсткої напруженості, в якій соціальна або індивідуальна аномія – неминучий стан величезної частини населення, що виражається в пасивних формах (примирення з втратою статусу і скачування на дно) або активних діяч (відхід в кримінальній сфері), але рівно руйнівне і самогубне по характеру відповідей на виклик прозахідної модернізації [26].

Деградація культури є небезпечною, бо міщанин, сформований масовою культурою, може стати вироком для суспільства в його екзистенціальній перспективі. Створюючи безликих людей, псевдокультура готує культурно-психологічне забезпечення нового глобального тоталітаризму, більш жорсткого і одновимірного, ніж всі попередні його форми, і разом з тим більш витонченого, бо здійснюватиметься всією потужністю сучасних інформаційно-технічних засобів, прикриваючись при цьому волею більшості (масових людей), від їх імені і навіть на перший погляд, в їх інтересах.

Соціально-культурне середовище, наповнене дезорганізуючими спонукаючими стимулами, сприяє патологізації психіки, у тому числі і розвитку різних форм психічної залежності. Тому необхідно визначитися з поняттям смітної інформації, з критеріями для оцінки деструктивного впливу на масову свідомість, з виробленням правил здорової соціальної взаємодії та екології інформаційного простору.

4.2.2. Природні та похідні спільноти.

Для викриття тих маніпуляцій масовою свідомістю, коли груповий егоїзм намагаються видати за боротьбу за права людини слід розуміти, що спільноти, бувають *природними* та *похідними*. До перших можна віднести територіальні громади, народи, етноси. Головною ознакою таких спільнот є їх здатність до самовідтворення. Вони різновікові, різностатусні, складаються з родин та сімей і володіють механізмом відтворення людини від її фізичного

зачаття в сімі до розкриття та проявлення її людської сутності в полі культурної традиції даної спільноти. Це є матриця людяності.

Похідні спільноти об'єднують людей за різними інтересами та потребами, однак це вже сформовані люди в повному сенсі цього слова. Головне ж, що такі спільноти не мають здатності природного самовідтворення. Вони поповнюються за рахунок того, що залучають людей або за допомогою пропаганди, або за допомогою примусу, або інших способів впливу.

Обидва види спільнот існують одночасно на одній території, але за різними законами. В наш час ми є свідками того як похідні спільноти намагаються зруйнувати природні. Це явище можна спостерігати від егоїстичних принципів окремих корпоративних культур до деструктивних культур.

Природні спільноти живуть за законами самоорганізації. Вони існували задовго до виникнення юридичної практики та інших зручностей сучасної цивілізації, не всі умови їх життя формалізуються в законі, далеко не все можна означити навіть словом. Але за цим прихована велика таємниця олоднення. Саме тут твориться життя. Тому природну людську спільноту можна розглядати як живий організм. У якого є імунітет. Соціокультурний імунітет природної людської спільноти в першу чергу можна визначити за кількістю моральних людей, інтелігенції як спільноти, що продукує культуру. Також здоров'я спільноти визначається наявністю чітких правил соціального просування, рівнем представленості в масовій свідомості визнання первинності приписів культурної традиції по відношенню до індивідуальних прагнень та цінностей.

Іншими словами перевага в життєвій філософії стратегічного над тактичним.

Про визнання первинності приписів культурної традиції у спільноті свідчить виконання приписів ритуалу (процедури) у суспільно значущих справах всіма членами спільноти. Бо саме збереження ритуалу захищає спільноту від свавілля окремої посадової особи.

Таким чином, ми будемо виходити з того, що:

- 1) Соціокультурний імунітет це властивість природної спільноти, яка полягає у здатності до опірності психічним епідеміям.
- 2) Мотиваційний механізм культурної традиції формується представниками духовно-інтелектуальної еліти, в процесі вироблення стратегічних правил соціальної взаємодії задля розвитку людського в людині.
- 3) Стратегії створення умов розвитку людського в людині співпражені з відповідними культурними заборонами:
 - можливість-необхідність фізичного дозрівання – культурна заборона дитячої праці;
 - можливість-необхідність інтелектуального дозрівання – культурна заборона обмеження доступу до навчання;

- можливість-необхідність сексуального дозрівання - культурна заборона стимулювання передчасного включення у сексуальне життя;
 - можливість-необхідність морального дозрівання – культурна заборона взаємодії дітей з грошима провокуючи інші спокуси.
- 4) Пропаганда етнокультурної традиції та зразків сили людського духу.

Європейська декларація принципів толерантності була створена саме для того, щоби створити умови виживання етнокультур та природних спільнот.

Однак оскільки поняття толерантності використовується у маніпулятивних технологіях так само часто як «демократія» або «ринок», дозволю собі обширно процитувати «Декларацію Принципів Толерантності», яка була затверджена резолюцією 5.61 генеральної асамблеї ЮНЕСКО від 16 листопада 1995.

Тож: «Стаття 1 - ПОНЯТТЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ.

1.1. Толерантність означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів проявів людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань. ***Толерантність - це гармонія в різноманітті.*** Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність - це чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою світу.

1.2. Толерантність - це не поступка, поблажливості чи потурання. Толерантність - це перш за все активне ставлення, що формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини. Ні за яких обставин толерантність не може служити виправданням зазіхань на ці основні цінності, толерантність повинні проявляти окремі люди, групи і держави.

1.3. Толерантність - це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного плюралізму), демократії та правопорядку. Толерантність - це поняття, що означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини і затверджує норми, встановлені в міжнародних актах в галузі прав людини.

1.4. Прояв толерантності, який співзвучний повазі прав людини, не означає терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням. Це означає, що кожен вільний дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими. Це означає визнання того, що люди за своєю природою розрізняються за зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою і цінностями і володіють правом жити в мирі та зберігати свою індивідуальність. Це також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим.»

З тексту видно, що принципи толерантності не суперечать необхідності культурних заборон, вони також не легітимізують психопатії, паразитизм, аморальні вчинки та сексуальну розбещеність. З документу, також, випливає,

що особливості сексуальних уподобань людини ніяк не можна віднести до мовних або етнічних ознак.

Взаємодія індивідуальної та польової психіки. У своїх міркуваннях ми виходитимемо з того, що родовою властивістю людської психіки є сприймання і творча обробка інформації. Оскільки соціокультурне поле пропонує величезну кількість інформації, а можливості людини обмежені, то індивідуальна психічна структура кожної людини налаштовується на певний інформаційний діапазон.

У структурі індивідуальної психіки є і позитивний, і негативний потенціал (*тінь, за Юнгом*). Людина прагне збалансувати суперечності своєї мотиваційної сфери та адаптуватися в соціальному просторі. Відомо, що потреби – це джерело активності людини, тому її індивідуальною характеристикою можуть виступати способи задоволення потреб. Ми вважаємо, що конструктивними для людини є ті способи задоволення потреб, які розвивають її душу, а всі інші способи є деструктивними. А втім, що означає розвивати душу? Чи приведе індивідуально обраний людиною життєвий стиль до справжньої мудрості на схилі літ? Чи попереду маячить примара старечого маразму?

Членство індивіда в численних групах з різними цінностями і нормами дає можливість зберігати й розвивати найголовнішу властивість здорової людської психіки – пластичність, а гармонійне поєднання в душі людини проявів індивідуального і колективного є основою людського благополуччя. Трансформація внутрішнього світу людини під впливом норм і вимог соціально позитивних груп шляхом драматизації і подолання внутрішніх бар'єрів веде до розвитку і реалізації людського потенціалу.

Нормальними для людини є умови когнітивно-емоційного балансу. Тоді вона спроможна вибирати ті життєві цілі, на які у неї достатньо енергетичних ресурсів. Внаслідок порушення цього балансу людина потрапляє під вплив такого поля, яке призводить до емоційного вигорання, синдрому хронічної втоми, капітуляції.

Про взаємодію індивідуальної та польової психіки (соціально-психологічний клімат колективу, корпоративна культура, культурна традиція) ми будемо говорити враховуючи такі міркування: родовою властивістю людської психіки є сприймання і творча обробка інформації. Так само, як для збереження функціональності фізичного тіла потрібен баланс внутрішнього (артеріального) тиску і зовнішнього (атмосферного), так і для повноцінного функціонування індивідуальної психіки необхідний баланс внутрішньо особистісного напруження та напруженості поля (система вимог, повноважень, соціальних статусів). Людина шукає комфортні умови, які відповідали би її потенціалові і давали б змогу здійснювати продуктивну роботу (реалізувати творчий потенціал). Чим вищий потенціал людини (її здатність напружуватися для досягнення потрібної якості), тим у більш складних та напружених умовах вона може функціонувати.

Метафорично цей зовнішній захисний шар особи можна уявити як мозаїчний панцир черепахи. За різних життєвих обставин не кожна ланка цієї

захисної конструкції є міцною, здатною витримувати навантаження. У таких випадках людина шукає саме ту польову психічну структуру, яка здатна компенсувати ці недоліки. Якщо внутрішнім ресурсам особи бракує напруженості, то необхідні патерни підтримуються за рахунок членства в організаціях і силового напруження етнокультурного поля. Наприклад, нестачу впевненості в собі чоловік може компенсувати владними повноваженнями за рахунок належності до армії або міліції. Однак, міра компенсаторних потреб може бути гіпертрофованою. Тоді виникає залежність людини від організації, бажання самоствердитися за рахунок її статусу, професійна деформація особистості. Численні спостереження за людською поведінкою показують, що абсолютна більшість людей на планеті потребує структурування часу за допомогою членства у чітко організованих соціальних структурах.

Нормальна взаємодія індивіда і поля передбачає, що із зростанням потенціалу індивіда має посилюватися і напруженість поля. Додатковий імпульс може розподілятися як на користь індивіда, так і на користь групи. Суть процесу самовдосконалення за допомогою участі у високонапружених полях полягає в тому, що шлях розвитку особи можна вписати в схему: напруження – досягнення найвищого статусу цього поля – перехід до поля з вищою напругою на умовах найнижчого статусу – напруження – і досягнення найвищого статусу в новому полі і так далі.

Особистісні риси, цінності, переконання, норми можуть свідчити про інфантильність або особистісну зрілість індивіда; вплив на нього значущого поля – сім'ї, трудового колективу, друзів – може бути конструктивним або деструктивним. Оточуючі можуть ставитися до нього як до цінності (конструктивно) або ж прагнути використовувати його для досягнення своїх цілей (деструктивно); етнокультурне поле може бути як високої, так і низької напруги і залежно від цього або пропонувати еталонні стереотипи культури, або наповнювати життя індивідуума суперечливими, дезорганізуючими стимулами.

4.3. Параметри масової свідомості сучасних українців

Виходячи з того, що однією з базових відмінностей людини від вищих ссавців і всіх живих істот є те, що вона не зобов'язана у своєму житті повторювати видові зразки поведіння, означає, що вона змушена робити свої власні вибори, а тому тривожиться, сумнівається в собі й інших. З однієї сторони людина прагне до збереження енергії, а виходить, намагається прилаштуватися до чужих життєвих схем і стереотипів. З іншої сторони людина почуває себе глибоко нещасною, усвідомлюючи, що життя йде якось не так, за чужим сценарієм і намагається робити свої власні кроки. Ця властивість людської психіки дає можливість навчатися, використовувати чужий досвід для власного розвитку. Однак вона стає слабким місцем людини, коли джерела інформаційного впливу недоброякісні.

Ще однією особливістю сучасної епохи є прогресивна за своєю сутністю зміна: станові рамки стали менш твердими, у людини з'явилася більше можливостей вибору життєвих сценаріїв. Сучасна молодь при плануванні життєвого шляху орієнтується не на традиції родини, з якої вона походить, а на власні переваги й особистісні потенціали. Звідси і легкість, з яким відмовляються від сімейних традицій і з якою примикають до різних, авантюрних проєктів.

Мусимо звернути увагу ще і на те, що поряд із природними потребами, поведження дорослої людини регулюється цілим рядом специфічних психологічних потреб:

- у служінні і керівництві [Э.Е. Фромм];
- в аффіліації і у владі [Х. Хекхаузен];
- потреби в безпеці, у приналежності, у повазі, самовираженні [А. Маслоу];
- в уяві, судженні і символізації [С. Мадді].

У своїх міркуваннях ми послуговувалися тезою про те, що базисні соціальні інстинкти людини охоплюють інстинкти самозбереження, людської спорідненості та свободи волі. Залежність, придушення та вільна партнерська взаємодія – три шляхи побудови стосунків із зовнішнім світом. При цьому тільки останній з них є конструктивним для особистості.

Мусимо констатувати, що соціокультурний простір, який змінюється з розвитком суспільства і відкриває нові горизонти свого освоєння, неминуче експлуатується і експлуатуватиметься не тільки благою метою, але і для задоволення асоціальних і патологічних потреб тих або інших осіб і деструктивних груп. Перед суспільством і перед окремою особою, напевно, завжди стоятиме складне завдання встановлення і підтримки конструктивних правил соціально-психологічної взаємодії.

Виходячи з трактування соціокультурного простору як єдиного цілого організму, вважаємо за потрібне ввести поняття соціокультурного імунітету як наявності в соціумі опірності чужеродним деструктивним ідеологіям, що загрожують відтворенню даного соціуму як на рівні біологічному так і на суто людському, культурному рівні. Суспільна мораль – один з чинників соціокультурного імунітету, домінування світогляду, що сприяє відтворенню людини та культурної людської спільноти.

В основу психологічної концепції соціокультурного імунітету поставлено ряд принципів, *по-перше*, це твердження про те, що людина має специфічну людську сутність, яку не можна звести до тварини чи до машини; *по-друге*, людська екзистенція пульсує на межі двох першооснов, якими є почуття людської спорідненості та відчуття індивідуальної унікальності; *по-третє*, людська сутність полягає у здатності до творення себе і специфічного людського світу. Для повноти аналізу векторів внутрішньо особистісної динаміки необхідно включити морально-етичну складову особистості, оскільки поведінка людини на відміну від поведінки тварин не запрограмована природними інстинктами і керується моральними

принципами, а розвиток особистості здійснюється шляхом добровільних моральних виборів.

Соціетальна психіка, що містить як масову свідомість так і масове несвідоме, знаходиться у постійному розвитку та взаємодії. Останній відбувається як за рахунок організаційних чинників так і за рахунок самоорганізаційних чинників. Суспільні цінності створюють мотиваційно-динамічний каркас соціетальної психіки, оскільки вони спричиняють відповідні динамічні напруження. Адекватна реакція на спонуки, що виходять з інформаційного середовища є запорукою інформаційної безпеки особистості.

Специфіку сучасної соціальної ситуації існування людини в нашій країні як і в інших країнах визначають фактори інформаційного суспільства: існування сучасної людини в інформаційно щільному середовищі із агресією мас-медіа та безліччю проблем, таких як екологічна, демографічна, сексуальна; атавізми тоталітарного режиму в масовій свідомості населення, готовність, до рабського, слухняного поведіння; психологічна неграмотність населення як передумова безумовної піддатливості професійному сугестивному тиску зацікавлених осіб; неможливість приховання професійних секретів від нечистоплотних ділків, які за гроші одержують знання про сучасні ефективні психотехнології; відсутність реально діючих суспільних соціальних інститутів психогігієни і психопрофілактики.

Розглядаючи вплив інформаційного простору на особистість, слід враховувати, що він здійснюється також і на суспільство та державу, а через них – опосередковано на кожного індивідуума. Цей вплив може носити конструктивний (безпечний) і деструктивний (небезпечний) характер.

Важко не погодитися з тим, що найбільш адекватним поняттям для об'єднання фахівців різних галузей гуманітарних знань з метою розробки критеріїв соціокультурного імунітету є поняття культурної традиції. Останній ми опишемо за допомогою соціально-психологічної теорії поля та наступних категорій: культурна традиція, культурні заборони, соціальний ліфтинг.

Як відомо, у більшості сучасних суспільств культура існує у наступних основних формах:

- 1) висока, або елітарна культура - дистанційовані від масових форм арт-факти (зразки образотворчого мистецтва, класичної музики й літератури, моральні образи й наукові стандарти), створювані для еліти й споживані нею;
- 2) народна культура - фольклор, що являє собою іноформу синкретизму утилітарно-магічно-морально-естетичної діяльності (казки, пісні, звичаї);
- 3) масова культура - культура, що склалася у процесі розвитку засобів масової інформації, тиражована для маси й споживана масою.

С. Юрський, розмірковуючи про функції культури, говорить метафорично і дуже влучно: «Культура в моєму розумінні є розум людства, досвід попередніх поколінь, вікова мудрість, що наполягає на необхідності

самообмеження. Культура - це обмеження в людині і суспільстві всього поганого, руйнівного, тобто, в певній мірі - обмеження свободи» [129].

Відомий російський традиціоналіст С. Корнев в своїй книжці «Постмодерн – фундаменталізм» пише, що традиція – це форма організації величезного числа індивідуальної волі в єдиний творчий проект. У будь-якій області, чи то культура, наука, економіка, політика, державне будівництво, дійсно важливі речі створюються зусиллями багатьох людей. Навіть генії в науці або мистецтві не приходять на порожнє місце, а стоять на плечах у попередніх поколінь, відштовхуються від того, що зроблене ними. Традиція дозволяє зв'язати в одне ціле зусилля не тільки сучасників, але і людей, що належать різним поколінням, налагодити спонтанну співпрацю і взаєморозуміння людей, які ніколи не зустрічалися і не зустрінуться один з одним [43].

Він також говорить, що традиція є те, що знімає протилежність індивідуалізму і колективізму. Традиція – це єдиний спосіб сумістити індивідуальну волю активної і самостійної особи з колективною самоорганізацією окремої волі в рамках загального проекту. Оскільки ні індивідуалізм, ні колективізм в своїй грубій формі для повноцінної людини не підходять, жива традиція – це єдина форма забезпечити повноцінне існування особи. У відсутності традиції можлива або стадна форма колективізму, колективізм без особи, або повний розпад суспільства на окремі атоми, який, через слабкість окремої особи, неминуче приводить знову ж таки до стадного конформізму [43].

Культурна традиція дозволяє збалансувати індивідуальне і колективне у внутрішньому світі людини, оскільки тільки яскраві індивідуальності дають нам зразки для наслідування, і тільки колективні культурні цінності надихають людину на творчість дають їй сенс.

Мабуть народження цього духовного середовища розвитку людини і є справжня мета нашого часу. Саме тут, у сфері культури, а не у сфері політики і ідеології, знаходиться основне поле боротьби. Коли Україна перетвориться на могутній центр духовного тяжіння, відцентрові сили зміняться доцентровими, а всі сьгоднішні політичні і економічні проблеми відійдуть на другий план і врівноважаться самі собою. І навпаки, поки це духовне пробудження не відбудеться, ніякі чисто політичні заходи не дадуть бажаного ефекту.

Таким чином, у основі будь-якої традиції лежить спонтанна, стихійна самоорганізація, викликана загальним поза раціональним поривом або настроєм, в якому (з поправкою на навколишні умови і на характер самих людей) багато в чому вже закладене те, чим ця традиція стане після. Цей порив грає роль каталізатора, його тяжіння народжує мережа ініціативних груп, які поступово захоплюють за собою величезну безліч індивідуальної волі. Діяльність всіх цих людей стає відповідною цьому поза раціональному пориву; займаючись економікою, політикою, мистецтвом, вони (часто – мимоволі і неусвідомлено) працюють в лад один з одним, рухаються в одному і тому ж напрямі, і їх задум починає утілюватися в життя.

З цього можна зробити висновки:

- 1) Розвиток традиції відбувається за рахунок напруженої інтелектуальної та духовної праці кращих представників народу.
- 2) Коли форми, в які вдягнулася традиція, починають сприйматися як штучні і відчужені, той же духовний імпульс, який колись їх створив, скидає їх з себе і породжує нові. Перед кожним учасником цього процесу постійно встає складне особисте питання відповідності та відповідальності.

Практичні висновки: для функціонування живої культурної традиції необхідно постійно ініціювати в суспільстві дискусію на найактуальніші теми. У зв'язку з тим, що сутнісні критерії з часом мають властивість вихолощуватися і доходити до рівня пустої формальності потрібно постійно налаштовувати процес пошуку критеріїв суспільних норм і цінностей.

Функції ж культурної традиції узагальнюючи можна звести до двох блоків: 1/адаптивні; 2/захисні або збережувальні (імуногенні) [72].

Причому, перші постають як механізми дії креативного, а другі як консервативного чинника традицій.

В.Т. Кувєда виокремив такі вісім функцій культурної традиції:

Сепарація – відбір кращого досвіду.

Акумуляція – накопичення цього досвіду.

Консервація – в разі потреби захисту.

Трансляція – в часі і просторі

Традиціоналізація інновацій – потік інновацій великий сьогодні, але все треба «брати на зуб». Вийшли за коливання норми чи ні? Що не те – відкинули.

Формування етичного й естетичного ідеалу.

Генеральний мотиватор – те джерело, механізм, який спрямовує діяльність в тому руслі, яке найдоцільніше і перевірене віками [47].

На підтвердження думки про необхідність в суспільстві інтелектуально-морального напруження Г. Лебон в своїй найвідомішій роботі «Психологія натовпу», наголошує, що історія вказує нам, що як тільки моральні сили, на яких лежала цивілізація, втрачають владу, справа остаточного руйнування завершується грубою руйнівною силою натовпу. Цивілізації завжди створювалися і оберігалися маленької жменею інтелектуальної аристократії. Сила натовпу здатна лише до руйнування. Панування натовпу завжди вказує на фазу варварства. Цивілізація ж передбачає існування певних правил, дисципліну, перехід від інстинктивного до раціонального, передбачень майбутнього, більш високу ступінь культури. Всі ці умови натовп, наданий сам собі, ніколи не у змозі здійснити. Завдяки своїй винятково руйнівній силі, натовп діє, як мікроби, що прискорюють розкладання ослабленого організму або трупа. Якщо будівлю цивілізації підточено, то завжди натовп викликає його падіння. Тоді-то виявляється його головна роль, і на певний час філософія чисельності стає єдиною [51].

Г.І. Разумцева провела філософсько-етичний аналіз народної моральної культури як одного з провідних чинників формування та збереження особливостей українського етносу та його ментальної специфіки. Нею розглянуто поняття «морально-етичні погляди народу», вивчено його структуру, функціонування та сферу застосування, а також окремі чинники формування даних складових. Авторка акцентувала увагу на традиційному релігійному світосприйнятті та народній вірі українців. Традиційна моральна культура українців сприяє відтворенню традиційних занять та соціальних зв'язків.

Базуючись на надбаннях духовного й практичного досвіду, народна мораль українців спрямовувала їх у вимір належного, вказувала, як повинен діяти представник українського етносу за будь-якої конкретної ситуації, встановлювала норми поведінки, імперативи, дотримання яких є необхідним для реалізації практичних цілей у спільній життєдіяльності народу. Впродовж усієї історії України моральні цінності її народу відігравали надзвичайно важливу функцію регулятора як індивідуальних міжлюдських взаємин, так і суспільних стосунків [83].

Авторка дійшла висновку, що народна віра українців набуває практичної дієвості передусім через заборони і заборонні настанови, які вона містить. Заборони були і залишаються основною і найдійовішою формою реально діючих категоричних моральних вимог, що мають релігійне походження. На цих засадах впродовж XIX ст. українські селяни зберігали свої традиційні морально-етичні цінності, що відповідали їх станово-класовій та етнокультурній самобутності.

Отже, структуру соціуму можна уявити як динамічну ієрархічну єдність. Соціальна динаміка відбувається за рахунок представництва різних психологічних типів та їх взаємодії, але «кристалічні ґратки» створює культурна традиція. Завдяки традиції спільноти виражають і стверджують себе через синтезовані, підпорядковані національному ідеалові духовні цінності, вірування і відповідні їм форми поведінки. Дотримуючись приписів культурної традиції, людина виражає свою солідарність та ідентичність з нею, а також отримує життєву опору і джерело смислоутворення.

З сказаного вище можна зробити висновки, що суспільство є цілісним організмом, душею якого є культурна традиція. Почуття протесту, яке виникає в нас час від часу, по відношенню до окремих сучасних нововведень не є ознакою тупості та обмеженості. Так на неусвідомленому рівні ми реагуємо на загрози національній та культурній ідентичності.

Однак з метою конструктивного розвитку спільнот не можна покладатися лише на самоорганізаційні процеси і нехтувати організаційними. Визначну роль має відігравати національна інтелектуальна еліта.

В.П. Москалець влучно зазначив, що тонкий, але дуже продуктивний прошарок інтелектуальної еліти, який виростає на підґрунті загальної освіченості, культу знань і культури, становить істотну ознаку цивілізованих націй. «Принцип елітарності – один з істотних виявів ієрархічності суспільного життя, як його необхідної умови. Як

неможлива рівність людей за фізичними і психічними якостями, так неможлива рівність їх соціальних статусів, обов'язків і прав. Про рівність доцільно говорити в розумінні її як рівності усіх перед Законом, у можливості реалізувати свої задатки, перед Всесвітом, перед Богом» [68].

Говорячи про енергетичне підґрунтя людської взаємодії, не можемо абстрагуватися від етичної і моральної сторін цього процесу. Адже відомо, що порядна людина нічого не робить за чужий рахунок, вона сама для себе є обмежувачем недостойної поведінки. Їй не потрібні такі зовнішні сили примусу, як поліція та суспільна думка, вона не піддається спокусі непомітно «висмикнути пір'я з чужого хвоста і прикрасити ним себе». Порядним бути важко, а іноді і накладно. Тому порядних людей поважають у всі часи у всіх народів. З історії нам відоме кредо аристократа: ні в якому випадку не буду у боргу. Мали місце навіть випадки самогубств через неможливість його сплатити. Поняття честі, почуття власної гідності (до речі було повністю усунуто з педагогічних підручників) були співвіднесені саме із здатністю людини розв'язувати свої проблеми за свій рахунок. На жаль, люди, що притримуються таких жорстоких правил у житті – безкомпромісні і не виживають у переломні моменти історії. Однак у соціумі побутує інша, протилежна думка: розумний отримує максимум прибутку за рахунок інших або мета виправдовує засоби. Таких людей менше відвідують муки сумніння, вони легше адаптуються до змін у суспільстві, точніше пристосовуються. Прихильники кожної з названих полярних позицій ведуть між собою довічну суперечку, наводять численну кількість аргументів на користь свого світогляду.

Тож носіями соціокультурного імунітету у всі часи у всіх народів є інтелігенція, люди, які мають особливе стратегічне чуття, здатність бачити наперед перспективи розвитку та небезпеки для соціокультурної спільноти, свого народу. Реальне домінування переживань за майбутнє ніж за своє особисте життя. Краще за Т.Г. Шевченка цю позицію, мабуть, ніхто би не висловив :

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.

Та неоднаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

Можна зробити висновок, що природа діяльності інтелігенції - це оновлення світу за допомогою ототожнення творчого процесу з

цивілізаційним будівництвом, оформлення відносини до класичних форм, вироблення та затвердження канонічних структур інтелектуального знання, що визначають мову культурного спілкування всередині соціального середовища даного покоління.

Організація соціального просування людей таким чином, щоби дійсно талановиті, духовно розвинені, креативні молоді люди з різних верств населення могли реалізувати свої таланти.

Культура повинна створювати «рамку конструктивності», як середовище для розвитку здорової психіки. На нашу думку, засвоєння основ національних культур в процесі виховання і навчання дітей є головною складовою основ безпеки життя. Цей шлях веде до збереження національної самосвідомості, духовного і душевного здоров'я кожної людини і всього народу. Якщо в соціокультурному просторі не представлені поведінкові зразки нормальної людської самореалізації, нормальної людської взаємодії, то з нічого вони не з'являться. Принципом створення здорового інформаційного середовища може стати такий підхід: чим більше ареал впливу у засобу масової інформації, тим вищі для нього повинні бути якісні критерії діяльності.

Для професійних спільнот системи людина-людина основним мірилом повинна стати професійна етика. Необхідно довести до усвідомлення спеціалістів цієї категорії, що провідним тут є служіння справі, а не отримання прибутку. (Зміна пріоритетів на протилежні веде до корупції, деградації та деструкції).

Однак, культурне поле будь-якого народу наповнено величезною кількістю суперечливих думок. Більшість із них згорнуто в приказки, прислів'я; багато з них є вдалим афоризмами відомих людей. Тут же представлено ірраціональні вірування, стереотипи і надузагальнення. Разом з тим в культурному полі завжди має місце і впадає в око продукт діяльності ідеологів насильства, вульгарності і бездуховності. За інформаційний вірус означає наукоподібну за формою і правдоподібну щодо сенсу думку, зміст якої є деструктивним, паразитичним за своєю суттю, таким, що пригноблює душевні сили людини. *Наприклад.* В офісі працюють дві жінки – 25 і 30 років. Молодша нещодавно вийшла заміж і переживає прекрасну пору свого життя. Вона щаслива, тому що кохає і кохана. Старша – розведена. Вона поблажливо посміхається і примовляє: «Порадій, порадій, адже це не надовго! Треба бути абсолютно наївною, щоб не знати, що всі чоловіки зраджують». Таким чином, інфікування відбулося. Наша героїня почала сумніватися, підозріло ставитися до чоловіка, ревнувати. Подружній парі доведеться пройти небезпечний шлях випробувань та обговорення теми ревнощів і зради. У кращому разі вони разом проживуть цей досвід і відкинуть сумніви. А в гіршому базова довіра до світу у молодих людей буде суттєво пошкоджена.

Основним способом опору описаним вище діям є усвідомлення того, що в кожного свій індивідуальний досвід, свої психічні ресурси і свій тунель реальності і що проблеми однієї людини не обов'язково є загрозою для іншої.

Якщо основним завданням людської психіки вважати підтримку гармонійного цілісного існування в культурі і соціумі, то вірус порушує цілісність, індукує зараження, паразитує. Життєві сили, призначені для вирішення творчих завдань і підтримки життєдіяльності, перенаправляється на депрограмування вірусу.

Етнокультурне поле завжди містить деяку кількість вірусів. З одного боку, у результаті подолання вірусу набувається життєвий досвід, формується своєрідний соціальний імунітет, а з другого боку, засилля вірусних ідей у масовій свідомості сильно травмує психіку людини, породжує страхи, порушує соціальну адаптацію. Ситуація є деструктивною в тому випадку, коли бракує ресурсів для подолання вірусних ідей.

Суспільна свідомість об'єднує в собі сукупність уявлень людей про нормальну поведінку та нормальний спосіб життя, це - своєрідна мода на поведінку. Якщо ми говоримо про психічну норму в медичному аспекті, то передбачаємо, що існують об'єктивні психофізіологічні фактори, котрі свідчать або про норму, або про патологію. Якщо ж мова йде про норму в буденному житті людей, то, як це не парадоксально, нормальним вважається те, що таким вважає більшість людей, тобто питання норми вирішується голосуванням. Тому не дивно що феномен «голового короля» повторюється то там, то тут. Таким чином, можна сказати, що «інформаційні віруси» заражають цілі народи, що призводить до спотворення уявлення про норму життя. Тоталітарний режим залишив глибокий слід у суспільній свідомості людей в Україні. Тому зараз ми можемо говорити про деформовану суспільну свідомість народу України. На нашу думку, у ньому криється основна причина негараздів, що існують нині у країні. За даними клінічних психологів (Бассіоні, Кістал, Ліфтон), провідне місце серед причин особистісних розладів посідає пережите людиною насильство. Тоталітарний режим є насильством над мільйонами людей одночасно. Останнє є особливо небезпечним, бо патологія, введена у ранг норми у цих умовах має властивість тиражуватись. «Кордоцентричність» як риса українського національного характеру означає сприймання життя більше серцем, емоційно-чуттєвою сферою, ніж раціональним розумом. Тиск на такого типу особистість за даними тих же клінічних психологів, призводить до емоційних травм. Останні виявляються у зниженні бар'єру терпимості, втраті почуття власної гідності. Людина стає ніби загальмованою, як емоційно, так і розумово.

Можна стверджувати що, поєднання рис національного українського характеру з деформаціями, викликаними тоталітарною системою, створюють певні особливості суспільної свідомості. За даними наших досліджень можна зробити висновок, що навіть серед дорослих людей з вищою освітою переважають інфантильні особистості. Інфантильність є, мабуть домінуючою формою деформації суспільної свідомості в нашій країні, з неї випливають різні види непристосованої до життя поведінки.

По-перше, це готовність до роботи без оплати у дев'яності роки, яка трансформувалась рабське терпіння новоспечених «хазяїв життя». Оскільки

працьовитість усвідомлюється українцями як цінність, то робота без оплати - це своєрідна витончена форма втечі від реальності, замаскована нездатність щось змінювати в своєму житті, приймати рішення та нести за них повну відповідальність дорослої людини.

По-друге, це схильність до думки, що хтось повинен організувати життя, розв'язати проблеми. Звичайно, що хибність такої позиції не усвідомлюється людьми, а не підтвердження очікувань від життя сприймається гостро, болісно.

По-третє, це криміналізація суспільної свідомості. Остання виявляється в терпимому ставленні людей до шахрайства, зловживання посадовими обов'язками та кримінальних проявів.

Не можна не назвати і деструктивні думки які мають більш глибоке коріння у масовій свідомості українців. Вони закріпилися у приказках та прислів'ях:

- Побудова життя на стратегії уникання зла, а не досягнення добра. У будь-якій ситуації українець закінчує свою промову приказкою «аби не гірше». Звичайно, з огляду на глибокий філософський смисл, що криється у цій короткій приказці, це правильно. Але треба надати Богові шанс допомогти, тому робімо щось, бажаймо щось.
- Страждання виводяться в ранг основних цінностей. Успіх оцінюється не за досягнутими результатами, а за кількістю затраченої роботи та страждань. Звідси забобонний страх добробуту та звичайних побутових зручностей.
- Сумна віра в перемогу зла. На повідомлення про викриття хабарника чи злочинця українці часто реагують фразою «відкупиться».
- Схильність вибудовувати стосунки феодальної залежності. З одного боку шукати «кришу», а з другого боку брати під «опіку».

Таким чином, з одного боку суспільна свідомість сучасних українців інтегрувала в собі ціннісні орієнтації західної цивілізації, активний спосіб життя, бажання високого рівня добробуту сучасного технічного забезпечення. З другого боку східний філософський підхід до життя із притаманним йому спогляданням. З третього боку успадкувала численну кількість «вірусів» від тоталітарної системи, якою була політична система Радянського союзу, і яку необхідно депрограмувати для нормального подальшого розвитку та життя. Нажаль, за останні двадцять років у суспільній свідомості українців замість очікуваного приросту соціальної зрілості укорінилися постулати інфантильності та філософії споживацтва, а тоталітарне підґрунтя минулого стало чудовим фундаментом для проростання цінностей кримінальної субкультури.

Продовжимо характеризувати масову свідомість сучасної українців за допомогою категоріального апарату Ж. Бодрійяра, який ввів свого часу поняття гіперреальності та її основи – симуляції. Дослідник розвинув учення про три порядки симулякрів: копії, функціональні аналоги і власне

симулякри. До третього порядку симулякрів він відносив усі сучасні феномени, включаючи суспільну думку і моду. На його думку, вони функціонують за принципом символічного обміну. Сучасну епоху Ж. Бодрійяр називає ерою гіперреальності, коли праця не виробляє, а соціалізує, при цьому представницькі органи влади нікого не представляють. Сучасну епоху характеризує відчуття втрати реальності. Останнім bastіоном реальності залишається хіба що смерть. Але часом і смерть настає не сама по собі, а як фантазм (уявлення) [11].

Головною ж ознакою сучасної епохи, за Ж. Бодрійяром, є ситуація, коли не потреби є спонукою до виробництва товару, а навпаки – машина виробництва і споживання породжує «потреби». В акті споживання використовуються не товари, а вся система об'єктів як знакова структура. Поза системою обміну і споживання немає ні суб'єкта, ні об'єктів. Об'єкт споживання як такий конститується тим, що потреба піддається раціональному узагальненню. Суб'єкт, щоб залишитися таким, вимушений конструювати себе як об'єкт, і ця «система керованої персоналізації» усвідомлюється споживачем як свобода – свобода володіти речами. Ж. Бодрійяр вважає, що бути вільним у спільноті споживання насправді означає лише вільно проєктувати бажання на вироблені товари і впадати в «заспокійливу регресію в речі». Немає індивідуальних бажань і потреб, – є машини виробництва бажань, що примушують насолоджуватися, експлуатуючи наші центри насолоди. Місце людини в соціальній ієрархії визначається володінням речами певного класу.

Втрачають свою спроможність як принципи традиції, касти, природного закону, сакрального і релігії, так і атрибути індустріальної революції – ознаки еквівалентності, авангарду, класу, ідеології, праці і виробництва. Симулякр у Ж. Бодрійяра «перевершив» історію: він створив «маси» (замість класів), і вони зупинили історичний процес. «Маси» – мовчазна більшість, чорна дірка, що поглинає соціальне. Вони не можуть бути керовані ніякою політичною владою, але маси породжують ілюзії влади, ілюзії бути владою; функціонування всіх сучасних систем щеплене на тілі цієї смутної істоти мас (*там само*).

Твори мистецтва, створені на основі маркетингових технологій (Чого побажаєте? Будь-який каприз за ваші гроші! Піпл схває!) можна сміливо відносити до категорії симулякрів. Мусимо констатувати, що процес симулякризації поширюється в силовому полі культури, тиражує пусті форми до нескінченності і зупиняє все живе. Це антиречовина, яка поглинає і знищує все, що зустрічається на її шляху. На підтвердження сказаного вище розглянемо спотворення, що знижують рівень напруженості етнокультурного поля, і до яких ми вже звикли, як до звичайних явищ.

Застосування психоделічних речовин для штучної зміни емоційного стану. Відомо, що людина влаштована так, що їй хочеться без особливого напруження почуватися комфортно і поменше зважати на докори сумління. Протягом історичного часу розвитку людини удосконалювалися не тільки форми прекрасного – більш витонченими ставали і форми людського

паразитизму. Поступово в масовій свідомості закріпилася думка, що переживання піднесених емоційних станів не обов'язково має бути пов'язане із справжньою радістю, вагомою позитивною життєвою подією – натомість можна спожити якусь психотропну речовину і пережити приємні емоційні стани, без поважних на те причин, тобто радість можна замінити на задоволення.

Застосування маніпулятивних технологій спілкування, що має на меті спотворення реального соціального статусу. Для того щоб опинитися в центрі уваги, не обов'язково напружуватися, здійснювати надзвичайний вчинок. Не обов'язково підніматися самому – можна принизити когось іншого, а ефект той самий. Міжособистісні маніпуляції не виходять із вжитку та моди до сьогодні.

Обслуговування людських слабкостей засобами «художньої творчості» Розширення норми за рахунок девіантності. На етнокультурному рівні вже необов'язково створювати продукт високої творчої якості, який закликав би споживача до осмислення проблем буття, душевної напруги, катарису – досить вдатися до декількох жартів, адресованих людським інстинктам, особливо тим, що пов'язані з нижньою частиною тіла. Розслабити і розслабитися! – це наймодніше гасло сучасності. Дійшло до того, що під гаслом залучення до культурного продукту люди почали підтримувати свої слабкості, фінансуючи яскраве уособлення останніх: психопатів, кривляк, співаючих стриптизерок.

Так відбуваються затухаючі коливання культури. Від пониженого рівня якості запиту до спрощеного творчого продукту – і знову до пониження запиту, і знову до більш примітивного продукту. Процес симукляризації – шлях до колапсу, повного ступору, абсолютно подібний до поширення вірусу в комп'ютерному середовищі.

Наукове співтовариство сьогодні вже говорить про панування деструктивних ідеологій в соціокультурному просторі. Перші кроки до означення цього соціокультурного феномену зробив Л.А. Калінін, який дає таке визначення: Деструктивна ідеологія є ідеологія (система теорій, поглядів, норм, цінностей і методів розповсюдження їх в суспільстві, відображає інтереси певної соціальної групи), що сприяє руйнуванню тих суспільних відносин, які об'єктивно необхідні в даних об'єктивних умовах розвитку суспільства. Під відносно-деструктивними або деструктивними в широкому сенсі можуть розумітися такі ідеології, які сприяють руйнуванню існуючих суспільних відносин. Абсолютно-деструктивними ідеологіями чи деструктивними у вузькому сенсі можна вважати ідеології, що сприяють руйнуванню будь-яких соціальних зв'язків та інститутів, що виключає саму можливість розвитку і функціонування суспільства. Він же бачить передумови поширення деструктивних ідеологій в наступному:

- Криза традиційних світоглядних інститутів (церков, політичних та економічних навчань і т.д.), і, як наслідок, - духовна дезорієнтація широких мас і явища аномії в постіндустріальному суспільстві США і Західної Європи, з одного боку, і криза комуністичної

ідеології при відсутності її замінників у масовій свідомості в країнах колишнього соціалістичного табору - з іншого.

- Розвиток глобальної індустрії масової культури, що дозволяє формувати світогляд як окремої людини, так і мас, поза рамками національних і етнокультурних традицій, і, як наслідок цього процесу,- витіснення традиційних культур, розкладання національного менталітету та фізичного здоров'я нації (через пропаганду споживання алкоголю, наркотиків, сексуальних збочень), формування глобальних наднаціональних субкультурних течій (в першу чергу - молодіжних) за допомогою розповсюдження продукції шоу-бізнесу.
- Пріоритет індивідуалістичних цінностей у суспільному житті найбільш економічно розвинених країн, що, з одного боку, дозволяє забезпечити свободу реалізації політичних, релігійних, культурних інтересів особистості, а з іншого - створює передумови для зловживань цими правами з боку суспільно-небезпечних об'єднань, для формування «синтетичних релігій» і «науково-містичних вчень» [37].

Іншими словами, виходячи з соціально-психологічної теорії поля, ми можемо говорити про наявність *синдрому соціокультурного імунodefіциту*.

Ознаки: легітимізація «творчості» психопатів, циніків, покидьків за рахунок надмірної уваги та нездорового інтересу преси до епатажних фотографій і гучних заголовків, відсутність в нашого суспільства здатності відокремити добро від зла, біле від чорного, припустиме від непристойного.

Наслідком чого стала готовність зайняти чужу «прибуткову» посаду без фахового диплому та досвіду роботи у даній галузі; існування стійкого попиту на фальшиві дипломи бакалаврів, магістрів, кандидатів та докторів наук; так само затребувані і платні нагороди. Брехня стала нормою, ніхто не визнає провини і не вибачається, а сексуальне розбещення неповно-літніх визнається за прояви творчої індивідуальності.

Висновок: Існує критична межа зменшення рівня морально-інтелектуального напруження в етнокультурних спільнотах, перехід через яку призводить до переключення полюсів «добра» і «зла» у ментальності соціокультурної спільноти. А це є руйнація соціокультурного імунітету.

Для підвищення рівня морально-інтелектуального напруження в етнокультурних спільнотах треба віднайти сенс життя і для спільноти і для особистості. Але звичка жити без морального та інтелектуального напруження вже зробила свою справу. За байдужість, недбалість, жадібність та зраду вже не соромно і не страшно. Наші дослідження показують, що зниження напруження відповідальності перед майбутнім своїх дітей просочилося і в родину і в педагогічну спільноту.

В суспільстві безперервно точаться дискусії про безпеку поганої кримінальної спадковості. Люди заклопотані питаннями: чи можна всиновлювати дітей від соціально неблагонадійних батьків?; звідки в порядній родині взявся шахрай або розбишака?

Натомість щодо моральних якостей, то побутує думка, що вони таки точно передаються у спадок. Однак наука і практика показують, що моральні якості людини формуються в процесах виховання та розвитку і по спадковості не передаються.

Еволюційний процес людських етнокультурних спільнот відбувався протягом тисячоліть під впливом напруженої боротьби за виживання як на рівні фізичних істот так і на рівні людських родів. Загрози були цілком реальними, очевидними. Процеси соціального ліфту піднімали на поверхню людей сильних, просоціальних, розумних. Так формувалися варни і касты у різних народів незалежно один від одного. Головне в цьому процесі – це відбір до управління найбільш достойних представників народу. Однак, як говорилося вище, розум, честь і совість не передаються по спадковості. Тому і діти аристократів не стають шляхетними людьми автоматично. Бо шляхетних людей виховує саме шляхетне середовище: правила, норми, заборони, жорсткі вимоги до відповідальності та відповідності моральним принципам роду. І саме в цьому його цінність. Історії також відомі вихідці зі шляхетних родин, які засвоїли тільки зверхнє ставлення до інших людей. Говорячи так абстрактно про процеси утворення соціальних страт, я хочу наголосити на тому, що цей процес відбувався до нашого часу під впливом реально усвідомлюваних більшістю спільноти чинників безпеки і результатом такої сепарації став відбір кращих ідей, літературних творів, персоналій, витворів мистецтва та архітектури. Слідування приписам суспільної моралі видавалась цілком прагматичним, а не снобістським як це видається тепер.

В наш час людство пододало більшість загроз, які напружували людей у минулі століття. Аристократія себе дискредитувала, бо вона в першу чергу навчилася жити без напруження, у більшості людей необхідність напружувати себе складним навчанням або моральним міркуваннями теж відпала. Ті явища, що створюють загрози для життя і здоров'я не вже сьогодні, а через якийсь проміжок часу, більшістю співвітчизників взагалі до уваги не беруться.

Разом з тим в нашу інформаційну епоху одна вдала ідея може дати роботу та прибутки тисячам людей. Генераторів ідей не багато, але і не дуже треба. Натомість багато «юзерів» і жити їм зручно. Необхідність приписів суспільної моралі не очевидна, навіть дивна. Тож в наш час склалися такі обставини, що спонукають до виходу на поверхню антигероїв, а «витончений креатив» рекламного бізнесу мотивує свою цільову аудиторію за допомогою стимулів анти естетики, деградації та розщеплення.

Створюваний віками мотиваційний механізм культурної традиції для олюднення людських дитинчат за останніх 200 років майже зруйнований. До цієї справи успішно долучилися як ідеологи Великої Французької революції так і натхненники сексуальної революції середини двадцятого століття. Це і не дивно, бо до нього було багато претензій, серед яких головна - обмеження можливостей для прояву людської індивідуальності. Що ж, індивідуальне самовираження особистості зараз ніким і нічим не обмежується, тільки творчих продуктів не побільшало. Натомість необмежена агресивність та

сексуальність виявилась далеко не індивідуальною справою. Гасло про те, що моя свобода закінчується там, де починається несвобода іншого, сьогодні теж не дуже актуальне.

Західна цивілізація, до якої і ми належимо, стоїть тепер як ніколи гостро перед необхідністю налаштування нового мотиваційного механізму культурної традиції олюднення. Дуже хочеться щоби це відбулося за рахунок усвідомленого морально-інтелектуального поступу, а не в наслідок масштабної цивілізаційної катастрофи.

Виходить, що у людському житті є завдання, які називають класичними, оскільки їх намагається вирішити кожне покоління, а окремі спроби їх розв'язання описуються в класичній літературі. За великим рахунком це ті проблеми, які зводяться до пошуку індивідуумом гармонійних способів взаємодії із зовнішнім світом та із самим собою.

Складність вирішення цих завдань полягає в тому, що кожне нове покоління людей потрапляє в нові умови розвитку цивілізації. Досвід попередніх поколінь неможливо застосувати повною мірою, проте і відкидати його повністю теж було б безглуздо.

Отже, процеси соціальної взаємодії перебувають у постійному пристосованні. А люди, які в них беруть участь, здобувають досвід і формують соціальну та соціально-психологічну компетентність. Процес цей складний і драматичний, бо вимагає від кожного з нас розв'язання етичних і моральних проблем в умовах значущого спілкування та повного емоційного включення.

Мусимо, однак, зазначити, що для безпечного розвитку культурної спільноти драматизм набуття соціального досвіду повинен відчуватися особистістю, але не настільки, щоб зламати її. Важливо також зазначити, що тиск на особу з боку соціальних умов повинен бути формуючим.

Таким чином, можемо констатувати, що психологічні передумови потенційної вразливості соціокультурної спільноти на деструктивні впливи у інформаційному просторі складає стихійна орієнтація на видовищні ефекти, розраховані на примітивні інстинкти і слабкості людської психіки; переконання про необхідність конкурентної боротьби і природного відбору шляхом виживання найсильнішого у всіх без винятку сферах життя.

Розширено уявлення про поняття *інформаційних загроз* як такого інформаційного впливу, при якому створюється потенційна або актуальна (реальна) небезпека зміни напрямку або темпів прогресивного розвитку держави, суспільства, індивідів; небезпека заподіяння шкоди життєво важливим інтересам особистості, спільноти, держави шляхом інформаційного впливу на свідомість та інформаційні ресурси; сукупність чинників, що перешкоджають розвитку і використанню інформаційного середовища в інтересах особистості, суспільства й держави. *Джерелами загроз інформаційного простору* є розбіжності (суперечності) відповідних інтересів, системи цінностей, цілей між особистістю та спільнотою, державою або наявністю в одній зі сторін стосовно іншої домагань, претензій або інших спонукувань до конфлікту. Найбільш небезпечним джерелом загроз цим

інтересам вважається суттєве розширення можливостей маніпулювання свідомістю людини за рахунок створення навколо неї індивідуального віртуального інформаційного простору, а також можливість використання технологій впливу на її психічну діяльність.

Доведено, що форма представлення потенційно стресогенної інформації засобами масової комунікації має відповідати низці умов, що забезпечують мінімальний рівень психологічного захисту населення: конструктивне представлення проблеми (показ людей в стані активного опору, реальної діяльності для подолання ситуації, що виникла); аналіз можливих способів конструктивного подолання труднощів; інформування про хід вирішення проблеми аж до його остаточного завершення (про що часто забувають повідомити засоби масової інформації); надання психологічної підтримки потерпілим і учасникам рятувальної операції (демонстрація соціального схвалення і допомоги).

Емпірично встановлено, що деструктивні впливи на спільноту здійснюються за через такі чинники: нагнітання тривожності і страху; поширення відвертої брехні, неточностей, граматичних помилок, жаргону; поширення матеріалів, що провокують сексуальне розбещення, стимуляцію передчасного сексуального інтересу в дітей; зміна смислового навантаження на слова, перекодування мови; поширення ідей спрямованих проти дітонародження.

4.4. Обґрунтування критеріїв експертизи якості продукту культури

Говорячи про суспільні трансформації в Україні за часи незалежності, необхідно відзначити що однією з безперечних переваг цього процесу є інформаційна свобода. Однак, якщо двадцять років тому питання стояло про кількість інформації, то зараз – це питання якості.

Сподіваюсь, що наступне твердження на викличе спротиву у читача: якість інформаційного простору країни – це не проблема узгодженості чи не узгодженості смаків різних груп населення, а проблема збереження соціально-психологічного балансу на користь здорових, продуктивних сил суспільства.

Натомість, можна сказати що інформаційне поле України відрізняється гіпертрофованим перекосом питомої ваги девіацій (агресія, цинізм, жорстокість, сексуальне розбещення, цінності кримінального світу), що в свою чергу призводить до формування викривленого світогляду та ціннісної дезорієнтації народу. Телебачення транслює без обмежень фільми, що зображують сцени дорослого життя. Такого роду інформація травмує емоційну сферу дітей та підлітків в силу своєї передчасності. Окремі фантастичні твори взагалі відображують сюжети створені патологічною психікою, що породжує інформаційні віруси, які діють на психіку як біологічні віруси на тіло людини. Окремі працівники масмедіа тиражують свою неграмотну вимову в ефірі, а деякі безвідповідальні журналісти намагаються зробити видовище з важких емоційних переживань людей.

Сьогодні людська психіка, цей недосконалий апарат, витримує граничні інформаційні й емоційні навантаження, оскільки різноманітна рекламна продукція звертається до слабостей людської природи і культивує їх.

В таких умовах виникає питання про захист прав дітей та молоді на екологію інформаційного простору як середовище їх особистісного людського становлення.

Важко не погодитись з німецьким філософом Ю. Хабермасом, який вважає, що розвиток інструментального розуму досяг критичної межі, перехід якої призведе до створення нової тоталітарної системи за моделлю «антиутопії».

Ідеї свободи особистості, цінності людського життя, дотримання і гарантування прав людини, громадянського суспільства є вершиною гуманістичної думки, але дотепер не стали провідними в реальних соціальних і політичних відносинах. Велика політика вважає їх утопічними або принаймні наївними.

Розгул бездуховності, криміналізація масової свідомості несуть за собою загальне зниження моральності в суспільстві та збільшення питомої ваги патопсихологічних проявів.

Не секрет, що сьогодні цивілізовані держави визнають екологічне законодавство щодо інформаційного середовища. Якість інформаційного простору країни – це не проблема узгодженості, чи не узгодженості смаків населення, а проблема збереження соціально-психологічного балансу на користь здорових, продуктивних сил суспільства.

Культура - це сукупність стійких форм соціальної взаємодії, закріплених в нормах і цінностях, засобах комунікації, що передаються від покоління до покоління. Вона значною мірою є похідною від статусних позицій її носіїв, але водночас, маючи більш чи менш значний ступінь автономії, здійснює і зворотний вплив на соціальну структуру та соціальну мобільність. Структуру соціуму можна уявити як динамічну ієрархічну єдність. Соціальна динаміка відбувається за рахунок представництва різних психологічних типів та їх взаємодії, але «кристалічні ґратки» створюють традиції. За допомогою традицій спільноти виражають і утверджують себе. Це синтезовані, підпорядковані національному ідеалові духовні цінності, вірування і відповідні їм форми поведінки. Дотримуючись традицій оточення, у якому живе, людина виражає свою солідарність, ідентичність з ним.

В основу здорової інформаційної політики і профілактичних дій пропонуємо покласти основні уявлення соціальної психології про структуру особистості, про мотивацію і психологічний вплив на індивіда. Окрім цього, необхідно взяти до уваги основні принципи сучасної соціальної психології, які ґрунтуються на значному дослідницькому й експериментальному матеріалі останніх десятиріч. Це: принцип нерівномірності психічного розвитку; принцип впливу ситуації на людину; принцип суб'єктивної інтерпретації і конструювання соціальної реальності; уявлення про психіку індивідів і груп як про психодинамічні системи; уявлення про вплив на дитину передчасної або надлишкової інформації; цілісність психіки індивіда і

цілісність психіки соціуму; особливості розвитку особистості та емоційно-вольової сфери в дитячому віці. Оскільки у людини немає генетичних програм поведінки, які ретранслюються кожною особою в процесі життєвого циклу як у вищих ссавців, то вона вимушена структурувати свій простір і час відповідно до зразків заданих соціально, тобто зовнішніми по відношенню до індивіда умовами. Висока культурна ідентичність сприяє прояву соціальної залежності в нормі. Пошана традицій, почуття обов'язку, наслідування національних ідеалів укріплює особу, вселяє в неї упевненість в правильному напрямі шляху самореалізації. А соціально-культурне середовище, наповнене дезорганізуючими спонукаючими стимулами, сприяє патологізації психіки, у тому числі і розвитку різних форм психічної залежності.

Соціально-психологічна взаємодія має велику питому вагу психологічного впливу. Проте психологічний вплив буває конструктивним і деструктивним. Ідеї, спрямовані на зміну природного когнітивно-емоційного балансу, примушують людей підвищувати планку рівня домагань, порушують енергетичний обмін, що призводить до руйнування природного устрою життя і емоційних зв'язків, а отже є деструктивними.

Недотримання необхідних правил психологічного захисту засобами масової комунікації призводить до широкої трансляції психотравмуючих чинників і в результаті до масової травматизації населення, віддалені наслідки якої, за наявними даними, будуть ще гіршими, ніж безпосередні емоційні реакції розчарування, страху чи гніву. Згідно з психологічними дослідженнями, інформаційна дія набуває патогенного характеру і здатна викликати масову травматизацію населення у випадках актуалізації страху смерті, безпорадності, відчуття вини.

Критерієм якості культурного продукту можуть виступати такі його властивості:

- причетність продукту до створення симулякрів та псевдо традицій. (Прикладом цього є проведення торговими марками свят, конкурсів, фестивалів. Особливо небезпечним є залучення дитячого творчого потенціалу до обслуговування комерційних проектів.);
- міра його апеляцій до людських слабостей, легітимізація людських вад;
- нагнітання тривожності і страху. Це вибиває людину із звичного стилю життя, провокує до прийняття необґрунтованих рішень, порушує соціальну адаптацію;
- демонстрація переживання задоволення при споживанні рекламованої їжі закріплює цінність таких переживань і обумовлює виникнення залежності;
- порушення логіки, просування текстів з алогічними висновками є деструктивним, особливо для дитячого і підліткового віку, оскільки впливає на процес формування когнітивної сфери;

- надактивна мотивація до діяльності та успіху. Наслідкування стереотипів сучасного успіху викликає порушення природного когнітивно-емоційного балансу;
- створення смислового дисонансу між культурними цінностями і пропагованими ідеями. Порушення етнокультурної ідентичності;
- зміна смислового навантаження на слова, перекодування мови; відверта брехня, неточності, граматичні помилки, жаргон;
- сексуальне розбещення, стимуляція передчасного сексуального інтересу в дітей;
- поширення ідей спрямованих проти дітонародження.

Таким чином, для створення безпечних умов життя та розвитку етнокультурних, мовних спільнот та суспільства в цілому, необхідно підтримувати здорові конструктивні стосунки, а також здійснювати заходи спрямовані на подолання деструктивних впливів на спільноту та деструктивних проявів у спільноті. Здорові стосунки в спільноті можуть підтримуватися за рахунок залучення її членів до національної культурної традиції, за рахунок відповідальної та моральної діяльності представників професій системи людина-людина, створення можливостей та умов для просування талановитої молоді з метою формування інтелектуально-духовної еліти з усіх соціальних верств та спільнот.

Попередження деструктивних впливів повинні здійснювати люди, які є носіями та виразниками інтересів спільноти, її еліта, оскільки спільнота, як поза особистісний феномен психіки, може реагувати на різні впливи тільки підвищенням напруження (кипіння пристрастей) або збільшенням аномії.

Хоча некоректно засуджувати окрему людину за те як вона вправляється із складностями свого життя, у спільноті, як у поза особистісного феномену психіки, повинні бути чіткі орієнтири що є добре, а що є погано. Тож запобіжником від деструктивних впливів на спільноту є наявність чіткої ієрархії цінностей у спільноті.

Міркування, висловлені в даному тексті адресовані широкому колу читачів, оскільки не треба тішити себе думкою, що хтось захистить нас і наших дітей в умовах тотальної інформаційної агресії. Треба самостійно аналізувати які культурні продукти слід споживати, а які є отрутою для розуму та серця. Бо людина так влаштована, що у неї є фізіологічна реакція на споживання неякісної їжі, а на споживання неякісної інформації ніяких автоматичних запобіжників не передбачено.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер; [пер. с англ.]. – М.: Академ. проект, 2007. – 240 с.
2. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно; под общ. ред. доктора филос. наук. В. П. Култыгина. – М.: Серебряные нити, 2001. – 416 с.
3. Алікіна Н. В. Помилкова психологічна ідентифікація і руйнація життєвих домагань особистості / Н. В. Алікіна // Психол. перспективи. – 2005. – Вип. 7. – С. 29-34.
4. Арендт Х. Тоталітаризм / Х. Арендт // Джерела тоталітаризму. – 2-ге вид.; пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2005. – 584 с. – С. 354-512.
5. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопр. психол. – 1989. – № 1. – С. 92-100.
6. Безносюк Е.В., Князева М.Л. Психопатология современной культуры//http://svitk.ru/004_book_book/13b/2846_beznosyuk-pshopatologiya.ph
р
7. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с.
8. Берн Э. Введение в психиатрию для непосвященных / Э. Берн; [пер. А. И. Федорова]. – Минск: Попурри, 2006. – 527 с.
9. Бестужев–Лада И. Мораль для инфузории тувфельки // Смена. – 2002. – № 8. – С. 4-16.
10. Братусь Б. С. Психология. Нравственность. Культура / Б. С. Братусь. – М.: Роспедагентство, 1994. – 60 с.
11. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000. – 384 с.
12. Виллонас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Виллонас. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
13. Войскунский А.Е. Психологические аспекты информационной безопасности // Глобальная информатизация и безопасность России / Под ред. И.Добренькова. – М.: Изд-во Моск. университета, 2001. – С. 168–175.
14. Волков Е. Н. Критерии, признаки, определения и классификации вредящего психологического воздействия: психологическое травмирование, психологическая агрессия и психологическое насилие / Е. Н. Волков // Журн. практического психолога. – 2002. – № 6. – С. 183–199.
15. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации). Серия: «Мир культуры, истории и философии/ Оформление обложки С. Шапиро, А. Олексенко. — СПб.: Издательство «Лань», 1999. — 480 с.
16. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию: курс лекций / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 301с.
17. Гозман Л. От культа власти к культу людей. Психология политического сознания / Л. Гозман, А. Эткинд // Нева. – 1989. – № 7. – с. 157-179.

18. Грановская Р. М., Березная И. Я. Интуиция и искусственный интеллект. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1991.
19. Грачев Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. – М.: РАГС, 1998.
20. Деструктивные психотехники; [пер. с англ.] / под ред. И. Митрофановны. – СПб.: Экслибрис, 2002. – 224 с.
21. Диденко Б. А. Цивилизация каннибалов / Б. А. Диденко. – М.: Китеж, 1996. – 160 с.
22. Донцов А. И. Концепция социальных представлений в современной французской психологии / А. И. Донцов, Т. П. Емельянова // *Вопр. психол.* – 1984. – № 1. – С. 147.
23. Донченко Е. А. Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни) / Е. А. Донченко. – К.: Знання, 2005. – 323 с.
24. Доценко Е. Л. Психология манипуляции / Е. Л. Доценко. – М.: ЧеРо, 1997. – 344 с.
25. Дюркгейм Э. О некоторых первобытных формах классификации. К исследованию коллективных представлений / Э. Дюркгейм, М. Мосс // *М. Мосс. Общества. Обмен. Личность: труды по социальной антропологии; [пер. с франц.].* – М.: Издат. Фирма «Восточная литература» РАН, 1996. – С. 6-73.
26. Ерасов Б.С. Социальная культурология: Учебник для студ. высш. учебн. заведений. – М.: Аспект-пресс, 2000.
27. Жмыриков А. Н. Диагностика социально-психологической адаптированности личности в новых условиях деятельности и общения: автореф. дис. на соиск. наук. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 / А. Н. Жмыриков – Л.: ЛГУ, 1989. – 16 с.
28. Жмыриков А. Н. Диагностика социально-психологической адаптированности личности в новых условиях деятельности и общения: Дисс. на соиск. наук. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 / А. Н. Жмыриков. – М.: АОН, 1989. – 249 с.
29. Зейгарник Б. В. Теория личности К. Левина / Б. В. Зейгарник. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 108 с. – С. 18-32, 43-51.
30. Злобіна О. Г. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Г. Злобіна. – К.: ІС НАНУ, 2004. – 400 с.
31. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –2-е изд., испр. –М.: Издательский центр «Академия», 2004.–288 с.
32. Ильин. И.А. Путь духовного обновления, М., Русская книга, 1996, т.1. Путь духовного обновления, гл.3,
33. Информационно-психологическая и психотронная война: Хрестоматия / Под общ. ред. А.Е.Тараса. – Мн.: Харвест, 2003].
34. Кабаченко Т. С. Методы психологического воздействия / Т. С. Кабаченко. – М.: Педагогическое общество России, 2000. – 544 с.

35. Казмиренко В.П. Социально-психологическая регуляция деятельности организации: автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / В. П. Казмиренко. – К., 1994. – 21 с.
36. Калинаускас И.Н. Жить надо / И. Н. Калинаускас. – СПб.: ИК «Невский проспект», 2003. – 320 с.
37. Калинин Л.А. Деструктивная идеология как социальный феномен: социально-философский анализ. Диссертация кандидат философских наук 09.00.11 Нижний Новгород 2007. – 199с.
38. Кант И. Критика чистого разума: соч. в 6-и т.; т. 3. / И. Кант. – М.: Мысль, 1964. – 799 с. – С. 500-511.»
39. Кара-Мурза С.Г. Маніпуляція свідомістю: Навч. посібн. – К.: Оріони, 2003.
40. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии) / Ф. Х. Кессиди. – М.: Мысль, 1972. – 312 с.
41. Компоненты адаптационного процесса / [под ред. В. И. Медведева]. – Л.: Медицина, 1984. – 335 с.
42. Кононко Е. Л. Чтобы личность состоялась / Е. Л. Кононко. – К.: Рад. шк., 1991. – 221 с.
43. Корнев С. Постмодерн-фундаментализм. http://kornev.chat.ru/trans_1.htm
44. Костицкий М. В. Юридична психологія: навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 400 с. (у співавторстві).
45. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / Под общ. ред А.Е.Тараса. – Мн.: Харвест, 1999.
46. Кряжева И. К. Социально-психологические факторы адаптированности личности: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук: спец. социальная психология «19.00.05» / И. К. Кряжева. – М., 1980. – 24 с.
47. Куєвда В. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект. Монографія. – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2007. – 264 с.
48. Кузнецов П. С. Адаптация как функция развития личности / П. С. Кузнецов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – 76 с.
49. Кулагин Б. В. Основы профессиональной психодиагностики / Б. В. Кулагин. – Л.: Медицина, 1984. – 216 с.
50. Лебедев В. И. Общение с Богом или... / В. И. Лебедев – М.: Политиздат, 1986. – 112 с.
51. Лебон Г. Психология народов и масс. — СПб., 1996.
52. Леви В. Л. Нестандартный ребенок / В. Л. Леви. – [3-е изд.]. – М.: Знание, 1989. – 256 с.
53. Левин К. Динамическая психология / К. Левин. – М.: Смысл, 2001. – 572 с.
54. Леонтьев Д.А. Возвращение к человеку // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской

- психологии. ... Взгляд на психотерапию: Становление человека / Общ. ред. Е.И. Исениной. – М.: Прогресс, 1994. – 480 с
55. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
56. Лепский В. Е. Субъектно-ориентированная парадигма СМИ: гармония информационной безопасности и развития России / В. Е. Лепский // Телевизионные и рекламные коммуникации // Информационная и психологическая безопасность в СМИ: в 2 т.; т. 1. / [под ред. А. И. Донцова, Я. Н. Засурского, Л. В. Матвеевой, А. И. Подольского]. – М.:
57. Лири Т. «История будущего» Перевод: И. Митрофанова, М. Чеботарев Составитель: А. Дихтярь Редакторы: А. Дихтярь, А. Костенко Издательство «Янус»Тимоти Лири. История будущего 2000 г.
58. Лифтон Р. Дж. Технология «промывки мозгов»: Психология тоталитаризма / Р. Дж. Лифтон. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2004. – 576 с.
59. Ліщинська О.А. Звіт про результати вивчення громадської думки жителів України з приводу поширення нетрадиційних релігій / О. А. Ліщинська // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 10. – С. 78-80.
60. Лобок А. М. Антропология мифа [текст] / А. М. Лобок; отд. образования Администр. Окт. Р-на г. Екатеринбург. – Екатеринбург: Банк культуры. информ, 1997. – 685 с.»
61. Ложкин Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности / Г. В. Ложкин // Персонал. – 2002. – № 3. – С. 78-81.
62. Лотман Ю.М., Цикл лекций «Культура и интеллигентность», Лекции 1-6, цитируется по: Психология личности / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и др., М., «Аст»; «Астрель», 2009 г., с. 563 и 569 .
63. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. в 42 т.; т. 42. – М.: Госполитиздат 1961. – С. 41-174.
64. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу; [пер. с англ.] – [3-е изд.]. – СПб.: Питер., 2003. – 352 с.
65. Меграбян А.А. Личность и сознание (в норме и патологии)/ А.А. Меграбян – М.: Медицина, 1978. -176 с.
66. Мерлин В. С. Взаимоотношение иерархических уровней в системе взаимосвязей «человек-общество» / В. С. Мерлин // Вопр. психол. – 1975. – № 5. – С. 3-11.
67. Митькин А. А. О роли индивидуального и коллективного сознания в социальной динамике / А. А. Митькин // Психол. журн. – 1999. – Т. 20, № 5. – С. 105-111.
68. Москалец В. П. Психологічні основи виховання духовності в Українській національній школі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. вікова та педагогічна психологія «19.00.07» / В. П. Москалец. – К., 1996. – 49 с.

69. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С. Московичи; [пер. с фр. Т. П. Емельяновой]. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1996. – 478с.
70. Московичи С. Машина, творящая богов / С. Московичи; [пер. с фр.]. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 560 с.
71. Налчаджян А. А. Социально-психологическая адаптация личности (формы и стратегии) / А. А. Налчаджян. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1988. – 263 с.
72. Настояща К. В. Функціонування культурної традиції у соціальному просторі: Автореф. дис.... кандидата соціологічних наук, К:–2005.
73. Никиташина И. Н. Экспериментально-психологическое исследование состояний психической дезадаптации у работников промышленных предприятий: автореф. дис. на поиск. учен. степени канд. психол. наук.: спец. социальная психология «19.00.05» / И. Н. Никиташина. – СПб.: Психоневрологич. ин-т им. В. М. Бехтерева, 1994. – 24 с.
74. Общая теория государства и права: [учебн.; под ред. В. В. Лазарева]. – М.: Юрист, 2002. – 520 с.
75. Орлов А. Б. Психологическое насилие в семье – определение, аспекты, основные направления оказания психологической помощи / А. Б. Орлов // Психолог в детском саду. – 2000. – № 2–3. – С. 182–187.
76. Ортега-и-Гассет Х. Избр. тр. / Х. Ортега-и-Гассет: [пер. с исп. / сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича]. – М.: Весь Мир, 1997. – 704 с.
77. Петрунько О.В. Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі - Полтава, ТОВ НВП - 2010 – 480 с.
78. Пиаже Ж. Характер объяснения в психологии и психофизический параллелизм / Ж. Пиаже // Экспериментальная психология; вып. I, II / под ред. П. Фресса и Ж. Пиаже. – М.: Прогресс, 1966. – С. 185-189.
79. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М.: Наука, 1966. 213 с.
80. Пронина Е.Е. Категории медиапсихологии.// Проблемы медиапсихологии. Материалы секции «Медиапсихология» Международной научно-практической конференции «Журналистика в 2000 году: Реалии и прогнозы развития», Москва, МГУ, 2001 сост. — канд. психол. наук. Пронина Е.Е. — М.: РИП-холдинг, 2002. — 158с. — (Академия рекламы).
81. Пронина Е. Е. Психологическая экспертиза рекламы. Теория и методика психотехнического анализа рекламы / Е. Е. Пронина. – М.: РИП-холдинг, 2000. – 96 с.
82. Психология. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
83. Разумцева Г.І. Морально-етичні погляди українського народу за фольклорними джерелами: аксіологічний аспект Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.07 / Г.І. Разумцева; Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. — К., 2004. — 18 с. — укр.
84. Райл Г. Понятие сознания / Г. Райл; [пер. с англ.]. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 408 с.

85. Растигеев А. П. Социально-психологическая адаптация и ответственность личности / А. П. Растигеев // Адаптация выпускников высшей школы к работе на селе: тез. межвуз. конф. – Барнаул: БГПИ, 1981. – С. 3-5.

86. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст / Х. Ремшмидт // Ремшмидт Х. Проблемы становления личности. – М.: Мир, 1994. – 320 с. – С. 135-147.

87. Реньяр П. Умственные эпидемии. Историко-психиатрические очерки / Пер. с франц. Эл. Зауэр / Печатается по изд. Ф. Павленкова 1889 г. – М.: Emergency Exit, 2004.

88. Росс Л. Принципы наивного реализма и их роль в возникновении непонимания между людьми / Л. Росс, Э. Уорд. // Психол. журн. – 2000. – Т. 21, № 6. – С. 24-37.

89. Росс Л. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт; [Пер. с англ. В. В. Румынского; под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна]. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 429 с.»

90. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.

91. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1989. – 204 с.

92. Секераж Т. Н., О судебно-психологической экспертизе психологического воздействия / Т. Н. Секераж // Современное состояние и перспективы развития новых направлений судебных экспертиз в России и за рубежом: матер. Междунар. науч.-практ. конф. – Калининград, 2003. – 400 с. – С. 195-201.

93. Семиосфера. СПб: Искусство-СПб, 2000. 704 с.

94. Сиомичев А. В. Психологические особенности адаптации студентов в сфере познания и общения в вузе: Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук.: спец. социальная психология «19.00.05» / А. В. Сиомичев – Л., 1985. – 17 с.

95. Скородумов А. А. Социально-психологический анализ дезадаптации личности (на примере современных внеконфессиональных течений): Дис. на соиск. учен. степени канд. психол. наук.: спец. социальная психология «19.00.05» / А. А. Скородумов – СПб., 1996. – 17 с.

96. Славская А. Н. Интерпретация как предмет психологического исследования / А. Н. Славская // Психол. журн. – 1994. – Т. 15, № 3. – С. 78-87.

97. Слободчиков В. И. Антропологический принцип в психологии развития / В. И. Слободчиков, Е. И. Исаев // Вопр. психол. – 1998. – № 6. – С. 3-17.

98. Слосаревський М. М. «Індивідуальне і над індивідуальне у психічних станах соціуму / М. М. Слосаревський // Психол. перспективи; вип. 4. – 2003. С. 153-161.»

99. «Сорокин П. А. Общая социология / П. А. Сорокин // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соломонов; пер. с англ.]. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с. – С. 25-220.»
100. Сорокин П. А. Социокультурная динамика / П. А. Сорокин // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Наука, 1992. – 543 с. – С. 429-435.
101. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В. О. Татенко // Соц. психол. – 2006. – № 1 (15). – С. 3-13.
102. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство/ Пер.з нім.-К.:ДУХ І ЛІТЕРА, 2005.-262 с.
103. Тернер Дж. Социальное влияние / Дж. Тернер. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.
104. Толубко В.Б. Інформаційна боротьба (концептуальні, теоретичні, технологічні аспекти): Монографія. – К.: НАОУ, 2003.
105. Тойнби А Дж. Постыжение истории. М., 1991.
106. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер. пер. с англ. – А. Анистратенко, И. Знаешева. – М.: Ювента, 1999. – 318 с. – С. 15-52. (Серия «Мастерская психологии и психотерапии»).
107. «Франк С. Л. Реальность и человек / С. Л. Франк; [сост. П. В. Алексеев; прим. Р. К. Медведевой]. – М.: Республика, 1997. – 479 с.»
108. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. В.Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
109. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. – М.: Ренессанс, 1992. – 293 с.
110. Фрейд З. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой // Избранное. – М.1969.
111. Фром Э. Характер и социальный процесс. // Психология личности. Тексты. М., 1982, с.51-68
112. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Е.Фромм. – Мн.: ООО Попурри, 1998. – 672 с.
113. «Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / Э. Е.Фромм; [пер. с англ. и послесл. Л. А. Чернышевой]. – Мн.: Коллегиум, 1992. – 253 с.»
114. «Хассен С. Освобождение от психологического насилия: Деструктивные культы. Контроль сознания. Методы помощи : [пер. с англ.] / Стивен Хассен. – СПб. : прайм–ЕВРОЗНАК; М.: ОЛМА–ПРЕСС, 2003. – 445 с.»
115. Хаэр Р. Д. Лишенные совести. Пугающий мир психопатов/ пер. с англ./ Роберт Д. Хаэр. – Изд-во: Вильямс. – 2007. – 288 с.
116. «Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен; т. 1. – М.: Педагогика, 1986. – 408 с.»
117. Чамберс У. В. Шкала группового психологического насилия (докл. на ежег. собр. АПА) / У. Чамберс, М. Лангоуни, П. Малиноски // Журн. практич. психолога. – 2000. – № 1–2. – С. 132–133.

118. Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2007. – 128 с.
119. Шпенглер О. Закат Европы. Т. 1. Образ и действительность. Новосибирск, 1993.
120. Шютц А. Возвращающийся домой / А. Шютц // Социс. – 1995. – № 2. – С. 139-142.
121. «Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепаньский / [общ. ред. и послесл. А. М. Румянцева; пер. с польск. М. М. Гуренко]. – М.: Прогресс, 1969. – 240 с.»
122. Элиаде М. Мифы современного мира / М. Элиаде // Мифы, сновидения, мистерии. – М.: Ваклер, 1996. – 288 с. – С. 22-60, 268-285.
123. Эриксон Э. Г. Детство и общество / Э. Г. Эриксон. – СПб.: АСТ, 1996. – 592 с.
124. Эриксон Э. Г. Идентичность: юность и кризис / Э. Г. Эриксон / [А. В. Толстых (общ. ред. и предисл.), А. Д. Андреева (пер.)]. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
125. Юнг К.Г. О психологии восточных религий и философии. – М: Медиум, 1994.
126. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг. – М.: «Прогресс», 1994. – 286 с.
127. «Юнг К. Г. Сознание и бессознательное: сборник / К. Г. Юнг; [пер. с англ.]. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.»
128. Юрский С.Ю. Парк Юрского // Собеседник. 1994. №19. Юрский С. Культура есть ограничение свободы // Культура. 6 марта 1993г.
129. Юрский С.Ю. Грех эгоизма // Российские вести. 10 февраля 1999 г.
130. Ядов Н. В. Динамика диспозиции личности в процессе производственной адаптации: дис. на соиск учен. степени канд. психол. наук.: социальная психология 19.00.07/ Н. В. Ядов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. – 174 с.
131. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / И. Ялом. – М.: Независимая фирма «Класс», 1999. – 576 с.
132. Allport G. The nature of prejudice / G. Allport. -N. Y.: Doubleday Anhor Books, 1958. – 418 p.
133. Bandura A. Social-learning theory of identificatory processes / A. Bandura // Handbook of socialization theory and research / [Gostin D. A. (ed.)]. – Chicago: Rand McNally Coll. Publ, 1969. – P. 213-262.
134. Bourdieu P. Acts of Resistance: Against the New Myths of Our Time. —Cambridge, 1998.
135. Festinger L. A theory of cognitive dissonance / L. Festinger. – Stanford: Stanford University Press, 1957. – 291 p.
136. Festinger L. Some Consequences of Deindividuation in a Group / L. Festinger, A. Pepitone, T. Newcomb // Journ. of Abnormal and Social Psychology. – 1952. № 47. – P. 382-389.

137. Gibson J. Defining the idea dissonance / J. Gibson // *Psychology*. – 1992. – V. 29, № 3-4. – P. 68-70.
138. Habermas J. *The theory of Communicative Action*. – London: Heinemann, 1984. – P. 150.
139. Hartman H. *Ego Psychology and the Problem of Adaption* / H. Hartman. – N.Y.: International univ. press, 1958. – XI. – 121 p.
140. Janis I. *Victims of Groupthink* / I. Janis. – Houghton: Mifflin, 1972.
141. Judd C. Schematic Effects of Social Attitudes on Information Processing and Recall / C. Judd, J. Kulik // *Journ. of Personality and Social Psychology*. – 1980. – № 38. – P. 569-578.
142. Lerner M. *The Belief in a Just World: a fundamental delusion* / M. Lerner. – New York: Plenum Press, 1980. – 350. p.
143. «Rogers C. R. *The theory of Therapy personality and interpersonal relationships, as developed in the client-centered framework* / C. R. Rogers // *Psychology: A study of a science*; v. 3 / [S. Koch (ed)]. – N.Y. 1959. – P. 184-256.»
144. Tobias M. L. *Captive Hearts, Captive Minds* / M. Tobias, J. Lalich. – Alameda, CA: Hunter House, 1994. – 304 p.
145. Van Deurzen-Smith E. *Ontological insecurity revisited. Existential Challenges to Psychotherapeutic Theory and Practice* / E. Van Deurzen-Smith // *Selected Papers from Journ. for Existential Analysis*. – 1995. – № 1 (5), April.
146. Zimbardo P. *Understanding Mind Control: Exotic and Mundane Mental Manipulations*. In *Recovery from Cults* / P. Zimbardo, S. Andersen // *Help For Victims of Psychological and Spiritual Abuse* / [Ed. M. D. Langone, W. W. Norton]. – New York, London: Norton and Company. 1994. – P. 104-128.
147. Ellis. A. *Reflections on rational-emotive therapy*. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 61, 199-201